

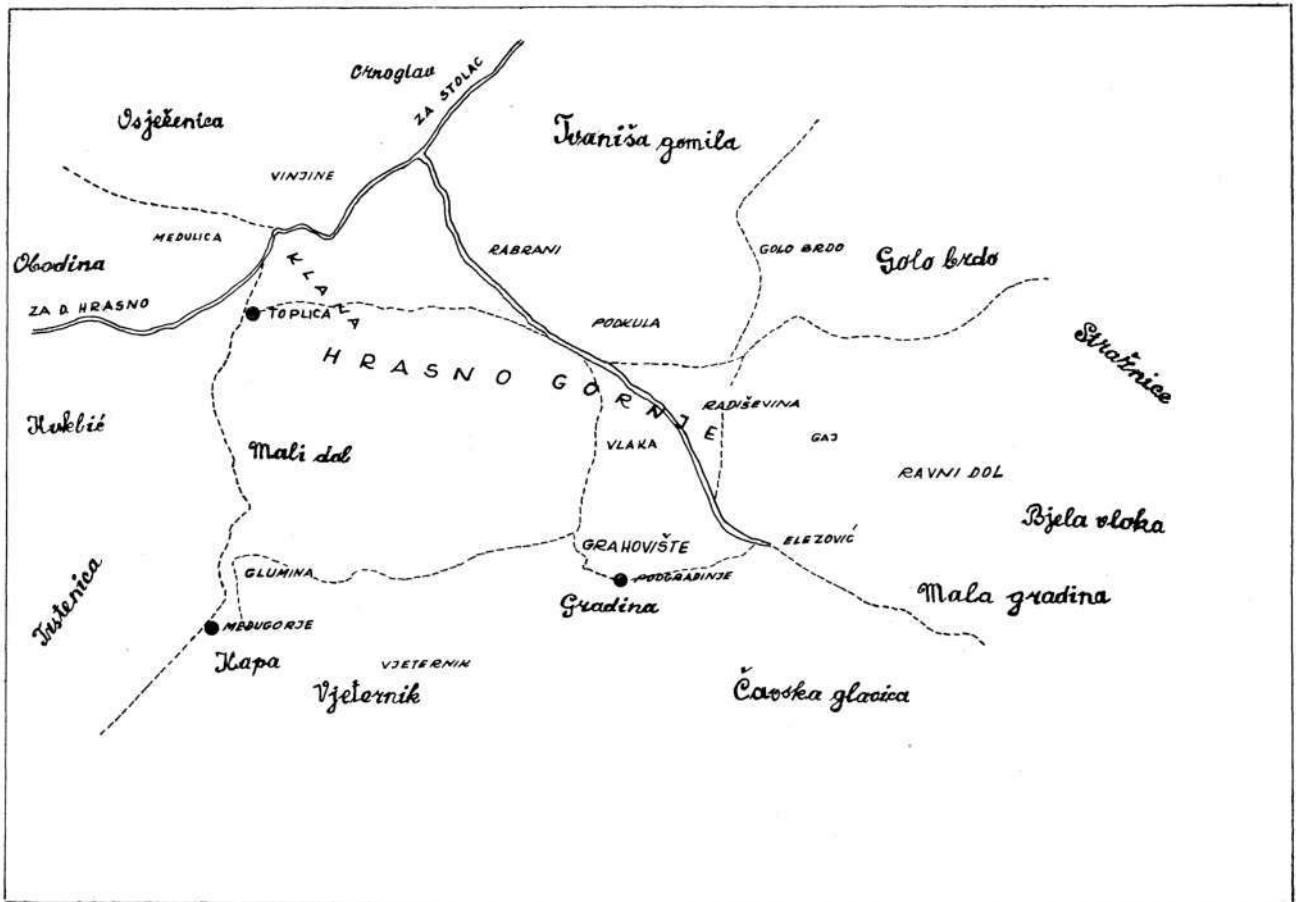
ŠEFIK BESLAGIĆ

STEĆCI U GORNJEM HRASNU

UVOD

Desetak kilometara zračne linije južno od Stoca, u Hercegovini, nalazi se područje koje se zove Gornje Hrasno. To je dosta ravničasto zemljište od oko 15 km² površine koje se u obliku nepravilne elipse sjeverozapad-jugoistok proteže između Crnoglava, Ivaniša gomile i Golog brda sa sjevera, zatim Golog brijega, Bijele vlake i Male Gradine sa istoka, te Čavske glavice, Vjeternika, Trstenice, Kuklića, Obodine i Osječenice sa juga i zapada. Važnija naselja ovoga područja su: Me-

dulica, Vinjine, Podkulom, Ravni dol, Elezović, Vlaka i Glumina. Ona su ranije bila administrativno vezana za Stolac, a sada (pripadaju Čapljini. Od Stoca dolazi ovamo dobra cesta koja zatim ovo područje veže za dosta veliko područje Donjeg Hrasna, na zapadu. Između navedenih naselja Glumina je nešto izdvojena krševitim i ispresijecanim terenom i do nje se dolazi pješice ili na konju. Ali je ona zato na južnu stranu lako vezana za Popovo polje.

Topografska skica područja Gornjeg Hrasna

O Gornjem Hrasnu, nažalost, još ne raspolažemo ni istoriskim niti drugim naučnim podacima. Jedino je poznato da se u X vijeku kod Porfirogeneta spominje grad Glumina koji je tada spadao u oblast Zahumlje.¹ Inače, čitavo područje izgleda kao jedna geografska cjelina i moglo je u Srednjem vijeku predstavljati jednu manju župu. Vjerovatno su u svoje vrijeme ovdje bili katuni takozvanih Donjih Vlaha-Burmaza, Boljuna, a možda i Hrabrena i Vlahovića.² Oko današnjih naselja na više mjesta se primjećuju preistorijski tumulusi, a ima i nekoliko gradina. Među starije građevine spada pravoslavna crkva sv. Jovana i dio konaka uz tu crkvu na Podgradinju kod Ele-

zovića. Iz Srednjeg vijeka do naših dana preostali su samo kameni nadgrobni spomenici-stećci koji svojim relativno velikim dimenzijama, svojim ukrasnim i simboličkim motivima, te natpisima, predstavljaju vrlo vrijedne i istorijske i umjetničke spomenike koje je trebalo što prije stručno evidentirati i obraditi.

U ovoj radnji se saopštavaju rezultati evidentiranja koje sam na terenu obavio u proljeće 1958 godine.

Stećci Gornjeg Hrasna su locirani na tri mjesta: na Podgradinju kod Elezovića, na Toplici kod Vinjina i u Međugorju kod Glumine, pa se tim redom donose i rezultati istraživanja.

I — OPIS NEKROPOLA

1 — Podgradinje

To je lokalitet u podnožju jedne preistorijske gradine, zbog čega je tako i nazvan. Nalazi se na jugu i nešto jugoistočno od centra područja Gornjeg Hrasna. Može mu se doći za 2 sata pješaćenja od sela Medulice ili Vinjina. Podgradinje je inače udaljeno oko 20 minuta hoda od Elezovića i Grahovišta, koja se naselja tretiraju kao glavna u ovome području. Zemljište Podgradinja je terasasto i, vidi se, nekada je kultivirano, ali je već odavno prilično zapušteno. Tu se nalazi manja crkvena zgrada i uz nju napušteni crkveni konak.

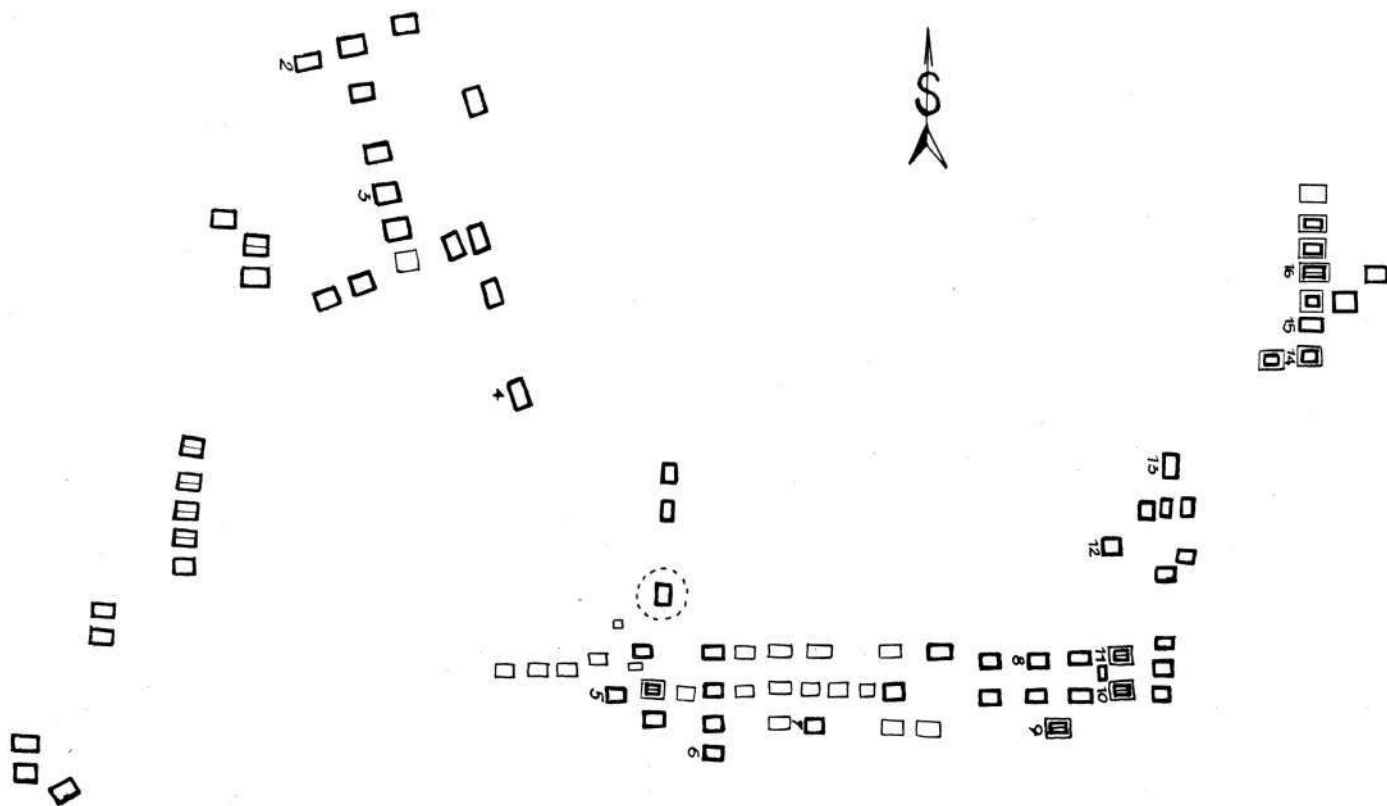
¹ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957, str. 139.

² Bog. Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunima*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1956, str. 29 i dalje.

Istočno i sjeveroistočno od crkve i konaka situirana je srednjovjekovna nekropola i manje, novije, valjda svešteničko, pravoslavno groblje. U blizini se vide ostaci ranijih zdanja: ozidani bunar, dijelovi glavne kapije dvorišta, nešto zidova, itd. Nekropola broji ukupno 90 stećaka, od čega 21 ploču, 58 sanduka i 11 sljemenjaka. Tome broju treba dodati još 1 krst sa pločom na kome je natpis. Ogromna većina ovih spomenika postavljena je prema liniji zapad-istok, a osjeća se i raspored u redove okomito na tu orijentaciju. Među pomenutim stećcima imaju 3 sa natpisima, a ako tome dodamo i onaj krst sa pločom u svešteničkom groblju (?), onda ovdje imamo ukupno 4 natpisa, što pojačava vrijednost čitave nekropole. Broj ukrašenih nije velik, ali su neki ukrasni motivi jedinstveni ili vrlo rijetki. Inače su stećci

Sl. 1 Pogled sa zapada na dio nekropole u blizini crkve

Skica nekropole Podgradinje

vrlo dobro klesani, a znatan broj ih je relativno velikih dimenzija.

Iz priložene skice vidi se kako je jedna skupina od 28 stećaka postavljena blizu crkve, a ostali stećci — druga, veća skupina — postavljeni su oko 50 m dalje na sjeveroistok, na nešto uzdignutijem platou. (Na slici broj 1 prikazan je veći dio prve skupine stećaka).

Napominjem da je kamenolom za sve stećke bio dosta blizu, svega 200 do 300 m jugoistočno i jugozapadno od nekropole, na dva mjesta.

Dajem kratak opis najinteresantnijih spomenika:

Brojem 1 obilježen je povelik krst sa pločom na kojoj je prikazan motiv bordure u vidu povijene linije sa trolistovima. Na samome krstu je urezan natpis. Sire strane krsta imaju borduru od dviju paralelnih linija između kojih su urezane kose paralelne crte. Kod početka natpisa desno i lijevo je po jedna urezana rozeta. Slične rozete se nalaze i kod završetka natpisa. Veći dio teksta natpisa stao je na istočnu, širu stranu, sa 3 slova prelazi na sjevernu, užu, a onda završava na široj zapadnoj strani:

ДСС ЛЕЖИ □ СИСЬ СИНЬ ІСНЕЗА ОВРАДА СЕСТРОМЬ ЕЛОМЬ.
И ПОСАМЕНО □ А ГА МАТИЕ АНА. ІСЛЕТЬ И ПРОІСЛЕТИ ПІСО
ЋЕ ІСРЕТИН 8 МЕ.

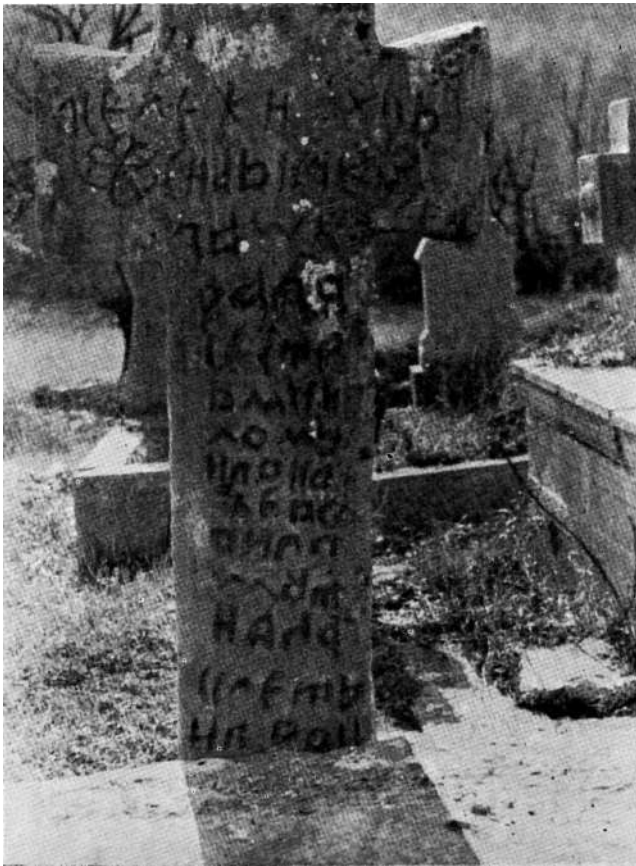
(Slika br. 2 i 3).³

Broj 2 je spomenik u obliku većeg sanduka, okrnjenog na jugoistočnom kraju. Na uspravnim stranama ovog spomenika pruža se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima. Friz je s donje strane obrubljen plastičnom tordiranom vrpcom koja se lomi i spušta niz uspravne bridove. Ispod friza prikazano je kolo koje se danas vrlo malo vidi. Na sjevernoj bočnoj strani u kolu igra 8 ženskih figura. Figure su vrlo brižljivo klesane. Glave su okrugle, haljine se postepeno šire prema dolje i na kraju one su zakošene. Ispod haljina se, što je vrlo rijedak slučaj, vide stopala. Figure se drže nešto uzdignutim rukama. Scena je s donje strane obrubljena plastičnom tordiranom vrpcom. Takvo kolo se pruža i na drugim uspravnim stranama.

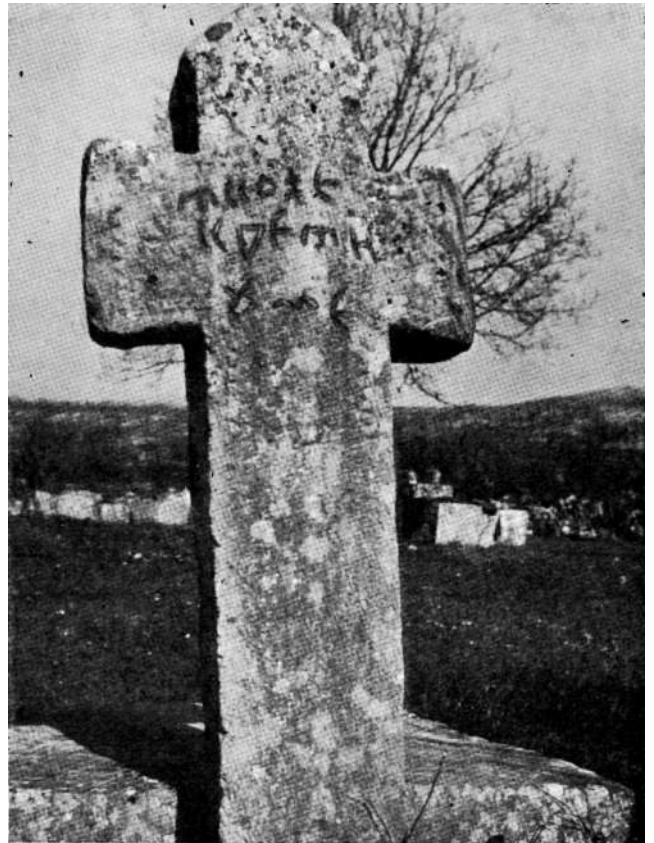
Broj 3 je sanduk sa plastičnim frizom od povijene linije sa trolistovima.

Brojem 4 označen je popucao sanduk koji se djelomično nalazi u ogradi. Na vodoravnoj strani mu je plastično prikazan štit sa mačem koji pri drži ruka. Štit nije pravougaonog oblika, kao što je to uobičajeno, nego se prema dolje polu-

³ Dr. Ć. Truhelka, Stari bosanski natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1891 god., str. 91; Wissenschaftliche Mitteilungen III, 455—456.

Sl. 2 Prvi dio natpisa na spomeniku (krstu) br. 1

Sl. 3 Završetak natpisa na spomeniku (krstu) br. 1

kružno i nešto zašiljeno završava. Mač je ispod štita. Držak mu se završava u formi kružnog vijenca. Ruka je prikazana do ispod lakta. (Sl. br. 4).

Spomenik broj 5, koji je u obliku sanduka prosječnih dimenzija, ima guste vodoravne vrpce (pruge) koje se pružaju po svim uspravnim stranama. Takvo ukrašavanje na dosada poznatim stećcima nije bilo uobičajeno.

Sl. 4 Vodoravna strana spomenika br. 4

Spomenik broj 6, koji je također u obliku sanduka, ima arkade na uspravnim stranama kod kojih su stubovi i lukovi tordirani.

Spomenik broj 7 je sanduk na kome se pri vrhu uspravnih strana pruža plastična vrpca.

Spomenik broj 8 je u obliku sanduka koji na uspravnim stranama ima friz u obliku plastične povijene linije sa trolistovima, a ispod friza se

Sl. 5 Južna bočna i zapadna čelona strana spom. br. 9. Na slici se vide i spomenici br. 10 i 11

proteže tordirana vrpca koja se pri krajevima lomi i pruža još i uz vertikalne bridove.

Brojem 9 obilježen je sljemenjak sa postoljem (154 X 72 X 112 cm) kod koga se pri dnu krovnih ploha proteže plastična tordirana vrpca koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Na uspravnim stranama ovoga spomenika urezane su dosta duboke arkade kod kojih su stubovi dvostruki. Inače su i stubovi i lukovi tordirani. Iznad stubova su urezane višelisne rozete. (Sl. br. 5).

Brojem 10 obilježen je vrlo visok sljemenjak, položen na postolje koje je posebna ploča. Vrlo dobro je obrađen i očuvan. Prema dnu je sa svih strana malo sužen, skošen. Hrbat mu je nešto povijen. Dimenzije su mu: srednja dužina 168, srednja širina 66, a visina do vrha zabata 160 cm. Dimenzije postolja su: 180 x 183 x 30 cm.

Ovaj spomenik ima ukrase na svim uspravnim stranama koji su jedinstveni i vrlo zanimljivi:

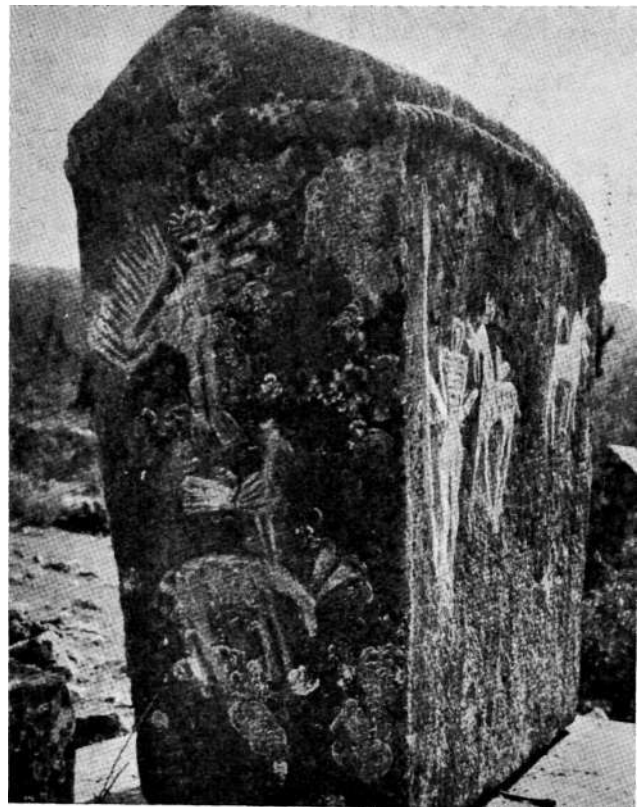
Pri vrhu uspravnih strana, odmah ispod krovnih ploha, pruža se vrlo plastična tordirana vrpca.

Na zapadnoj čeonj strani vidimo tri vrste motiva. U donjoj polovini strane plastično je prikazana scena lova na medvjeda. Lovac kopljem probada trbuh medvjeda. Figura medvjeda je ogromna prema figuri čovjeka. Osim toga, medvjed je prikazan u položaju kada se u borbi sa lovcem propeo na zadnje noge. U gornjoj polovini ove strane nalazi se plastična stilizacija krsta. Krakovi krsta se sastoje uglavnom od podjednako široke i dugačke vrpce, koji se pri krajevima završavaju u vidu ljiljana kod kojih, umjesto jednog, vidimo dva para ustranu i dolje povijenih listova, a stabljika se ne završava jednostavno i peroliko nego se i ona pri kraju račva. Gornji uspravni krak krsta, odnosno stabljika ljiljana, koja se pruža uspravno gore, ne završava se kao ostale tri, nego se povija na obje strane i u vidu nepunog kružnog vijenca obavija odnosno uokviruje čitav motiv. U zabatu ove čeonj strane prikazan je neobičan biljni motiv i njemu sa strana po jedna ptica. Stabljika izlazi iz sredine tordirane vrpce i ne baš sasvim pravilno ide do blizu vrha zabata. Na njoj je najprije jedan par listova koji se polukružno povijaju desno i lijevo a onda dolje, sve do same stabljike, a zatim još jedan par koji se povija obratno — desno i lijevo gore i unutra, sve do stabljike. S jedne i s druge strane ove biljne stilizacije prikazana je po jedna ptica koja se nogama oslanja na tordiranu vrpca. (Sl. br. 6).

Na suprotnoj čeonj strani vidimo također tri vrste plastičnih motiva. U donjoj polovini strane prikazana je mlada srna i na njoj ptica. U gornjoj polovini se nalazi neka fantastična životinja, sa relativno velikom glavom, sa jednim parom dugačkih nogu, na kojima su dugački prsti, i sa velikim, gore zavnutim i razigranim repom ili krilima. Na glavi je okruglasto-zrakast dodatak. Sve najviše podsjeća na pijevca. U zabatnom di-

Sl. 6 Zapadna čeonj strana spom. br. 10

Sl. 7 Istočna čeonj strana spom. br. 10

jelu strane prikazana je jedna ptica koja se slabo vidi. (Sl. br. 7).

Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazano 5 životinjskih i 1 ljudska figura — u sredini je jelen sa izdignutom glavom i dobro razvedenim rogovima, za njim je pas, ispred jelena i nešto niže nalazi se lovac sa lukom i strelom, a iznad jelena, naprijed, jedna a nešto nazad dvije ptice. (Sl. br. 8).

Na suprotnoj bočnoj strani prikazan je osedlan konj koga pridržava muškarac s kopljem u jednoj ruci. Na muškarcu se vidi haljetak sa poprečnim prugama. Oko glave ima nešto obavijeno, vijenac koji valjda predstavlja kosu. U drugom dijelu ove strane, više prema gornjem jugoistočnom uglu, prikazana je figura neke životinje sa velikom glavom, otvorenih ralja, sa debelim vratom, i grivom na njemu i na prednjem dijelu trupa, te sa repom koji je gore i naprijed zavinut. Mislim da je klesar ovim htio da dade figuru lava. (Sl. br. 9).

S ove strane, samo na vodoravnom dijelu postolja, tehnikom urezivanja, prikazan je jelen.⁴

Brojem 11 obilježen je susjedni sljemenjak, sa postoljem od istog komada kamena (168 x 75 x 147 cm). Pri dnu krovnih ploha i preko čeonih strana pruža se plastična tordirana vrpca. Ovaj stećak nema drugih ukrasa, ali na istočnoj čeonj i južnoj bočnoj strani u dva reda mu je urezan ovakav natpis:

† АСЕ ЛЕЖИ РАДНОЕ (БРАШИНЪ ДОБРИ ЮЖНАИС ВИХ
ЕДНОИ ЕВ ГАБАН ТИ М)Н ТЕ ВИ КЕТЕ ВИСЪТИ КАИСО Ъ
А Ъ МОРА ВИТИ КАИСО И ВИ).

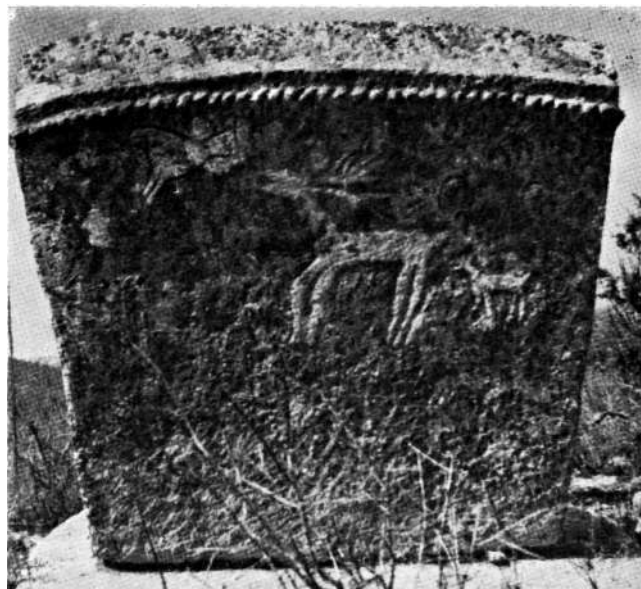
Donosim fotosnimak dijela natpisa koji se nalazi na istočnoj čeonj strani (Sl. br. 10). Ostali dio nisam mogao dobro vidjeti (ovdje sam ga naznačio u zagradi) zbog oštećenosti kamena, pa ga donosim po »Viestniku« i po Stojanoviću.⁵ Nisam uvjeren da je taj dio dobro pročitao.

Brojem 12 obilježena je dosta velika ploča koja na vodoravnoj strani ima ovakav natpis:

АСЕ ЛЕЖИ ИОАНЪ □СИСИЕ□ИЊЪ (НЕИСА СЕ ЗНА 8 ПОЮ
КАДАН СЪ ПОСТАВН ТАН ВИСЕРЪ СЪВННЪ СШЪВЕ БРАТ
МШИ А РЕЗА РОИСА ЮНА ШВДНЕФ ХОВЕ ИСОТИ)

⁴ Ukrase na bočnim stranama, kao i na zapadnoj čeonj strani ovoga stećka, objavio je V. Čurčić uz svoju radnju »Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini«, u Glasniku Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1943 god., str. 31, sl. 8, tbl. XIX, sl. 57 i str. 130, sl. 129a.

⁵ V. V. Vukasović, Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovina, Viestnik hrvat, arheol. društva, Zagreb, 1887, 13; Stojanović, Zapisi i natpisi III, br. 4879. Isti natpis objavio je časopis Wissenschaftliche Mitteilungen III, 453–454 samo je stavljen u Lastvu umjesto na Podgradinje.

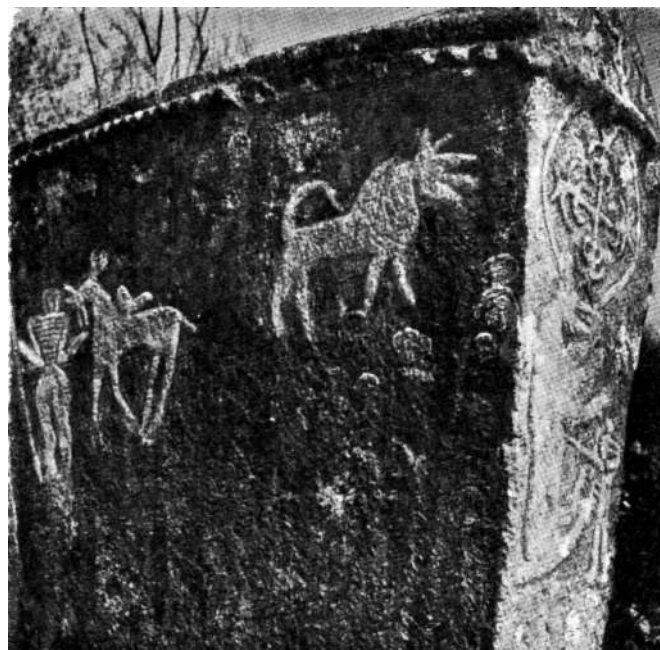

Sl. 8 Južna bočna strana spom. br. 10

Prilažem moj fotosnimak koji prikazuje prvi dio toga natpisa. Na licu mjesta, kao i na fotosnimku, bilo mi je moguće sigurno pročitati samo početak (kamen je vrlo oštećen) koji govori o Ivanu Vukićeviću, dok ostali dio natpisa (tekst u zagradi) donosim po »Viestniku« i po Stojanoviću.⁶ (Sl. br. 11).

Brojem 13 obilježena je vrlo velika ploča (240 x 178 x 40 cm) bez ukrasa i natpisa.

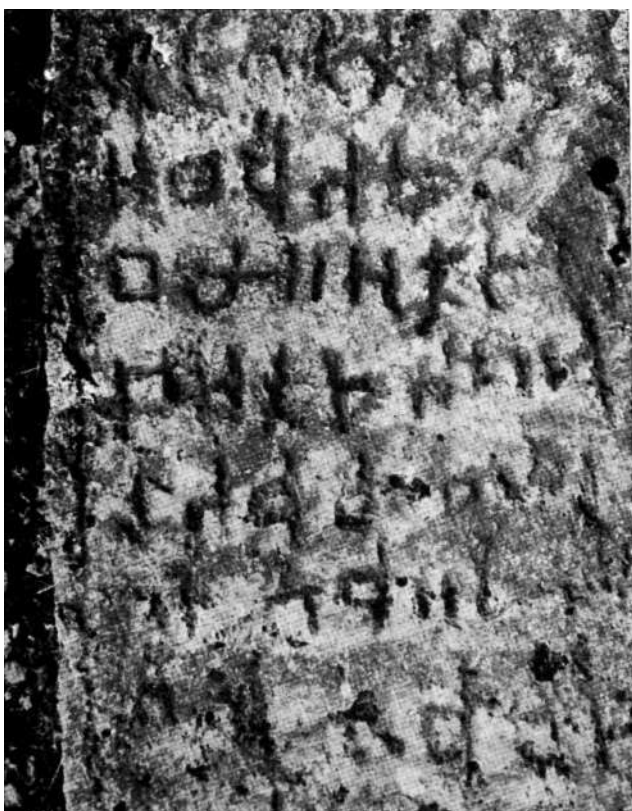
⁶ Viestnik hrv. arh. društva 1888, 74; Stojanović, Zapisi i natpisi, III, br. 4880; I. Rendjeo, Sredovječni nadgrobnji spomenici-stećci, Bibliografija i građa za umjetnost i srodne struke, VIII, Zagreb 1953, 90.

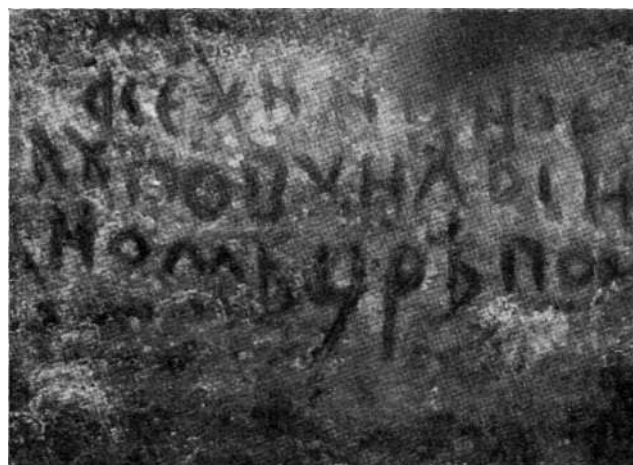
Sl. 9 Sjever, bočna i zapad, čeonj strana spom. br. 10

Sl. 10 Natpis na istočnoj čeonj strani spom. br. 11

Sl. 11 Prvi dio natpisa na spom. br. 12

Sl. 12 Natpis na zapadnoj čeonj strani spom. br. 16

Brojem 14 obilježen je spomenik u obliku visokog sanduka sa postoljem (187 x 98 x 152 cm) koji na uspravnim stranama ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 15 je spomenik u obliku sanduka koji na vodoravnoj strani ima borduru od urezanih paralelnih linija.

Kao broj 16 zabilježen je dosta veliki sljemenjak sa postoljem (175 x 88 x 148 cm) koji na zapadnoj čeonj strani i na sjevernoj bočnoj (a možda i na istočnoj čeonj ?) ima ovakav natpis:

АСЕ ЛЕЖИ НИНОЕ АШПОВНИХЪ СИНОВЪ ЦРЪПОМ

(Sl. br. 12).

njemu ga je donio i Stojanović,⁷ Dobro je pročitano.

2 — Toplica

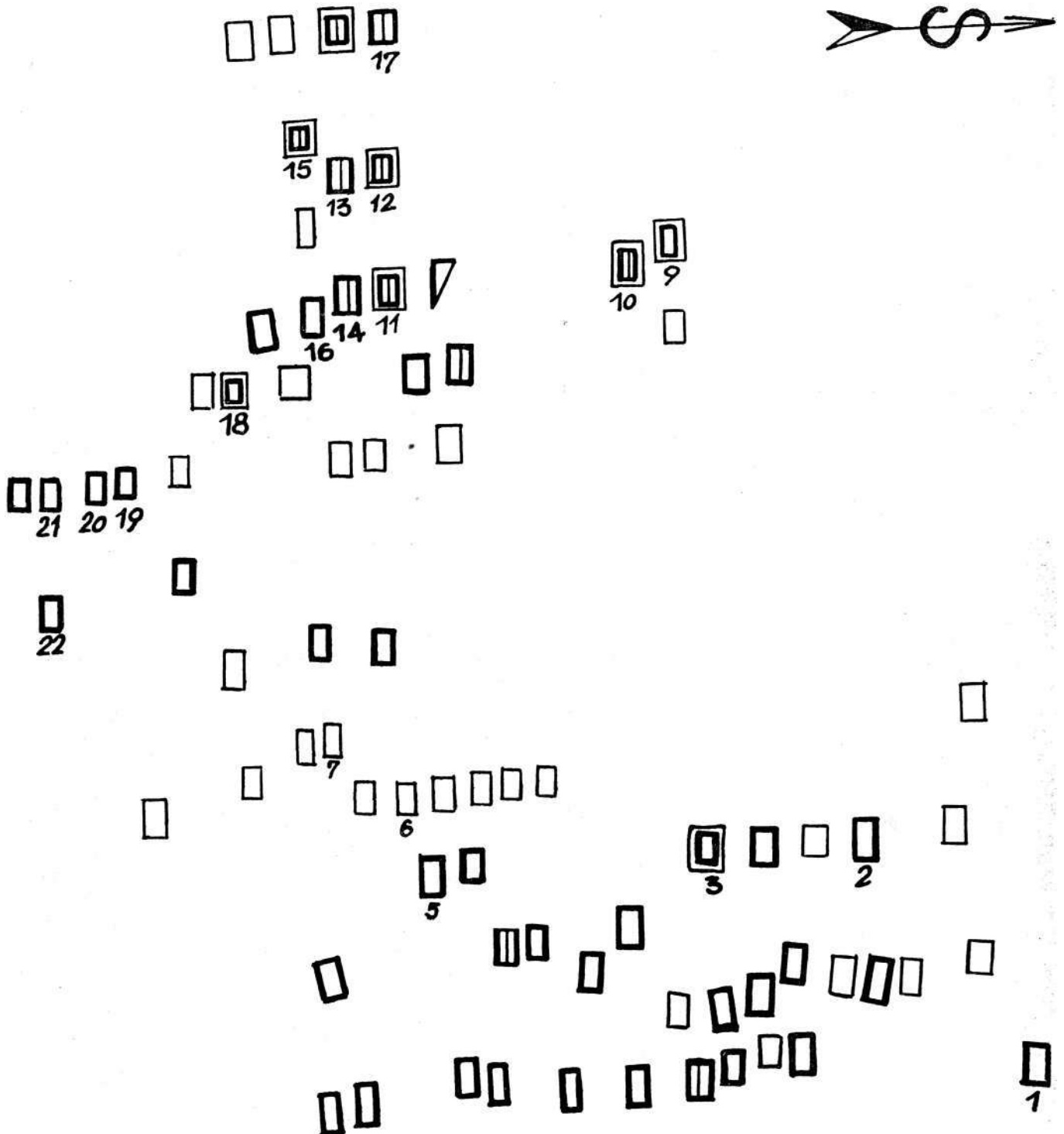
Toplica je lokalitet koji se nalazi južno od zaseoka Vinjine, u sjeverozapadnom kraju Gornjeg Hrasna. Vinjine se nalaze na samoj cesti Stolac—Hrasno. Odatle se do Toplice dođe za 5—10 minuta hoda. Na ravničastom terenu, vrlo malo uzdignutom ka zapadu, krševitom i obraslom džbunjem, između puteva, situirana je nekropola sa 84 stećka, od kojih su 32 ploče, 40 sanduci i 12 sljemenjaci. Nekropola ima oblik otprilike pravougaonika čije su stranice 50 i 35 m. Stećci su orijentirani po liniji zapad—istok i porredani su u redove okomito na tu liniju. Dosta dobro su obrađeni a i očuvani. (Slika broj 1 prikazuje nekropolu s pogledom od jugoistočne strane, a slika broj 2 zapadni dio nekropole, gledan

⁷ Dr. Č. Truhelka, Isto tamo, 92; Wissenschaftliche Mitteilungen. III, 456; Stojanović, Isto tamo, br. 4878.

također sa jugoistočne strane). Do nekropole dolaze dva seoska puta, jedan od Vinjina i Crnoglava, a drugi od Glumine, te se tu sastaju, a odatle jedan produžuje za Vlaku, Podgrađinje i Elezoviće, a drugi prema Medulici. Odmah do nekropole, sa istočne strane, nalazi se jednostavno ozidan, otvoren i plitak bunar u kojemu se napaja stoka. Seljani ga zovu Lokva. Uz bunar je

i novija čatrnja za pitku vodu. Na sjeveroistočnoj strani nekropole nalazi se rimokatoličko groblje sa kapelicom. U pomenuti broj stećaka uračunao sam 5 sanduka i 3 ploče koji se nalaze u tome groblju, zatim u okolnim ogradnim zidovima i u džbunju iza ograde (ovi spomenici se ne nalaze na skici nekropole).

Prilaže se skica nekropole.

Skica nekropole Toplica

Na našoj nekropoli ima relativno znatan broj ukrašenih stećaka. O njima pružam sljedeće osnovne podatke:

Spomenik broj 1, koji je u obliku sanduka prosječnih dimenzija, ima na vodoravnoj strani okruglasto udubljenje, tzv. »kamenicu«.

Spomenik broj 2 je u obliku oštećenog sanduka (200 x 117 x 60 cm). Na uspravnim stranama ima dosta duboko urezane arkade sa nešto zašiljenim lukovima i sa stubovima koji su tordirani.

Spomenik broj 3, koji je u obliku lijepo obrađenog visokog sanduka na postolju (152 x 58 x 92 cm), ima također arkade na uspravnim stranama kod kojih se lukovi ne završavaju šiljasto, a osim toga iznad arkada se pruža friz u vidu obične plastične vrpce. I stubovi arkada ovoga spomenika su tordirani. (Sl. br. 3).

Spomenik broj 4, koji je okrnjen sanduk, ima na vodoravnoj strani plastičan polumjesec.

Kao spomenik broj 5 obilježen je veliki sanduk (183 x 90 x 72 cm) koji na uspravnim stranama ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima i ispod ovoga plastičnu tordiranu vrpcu koja se pruža i uz uspravne bridove. (Sl. br. 4).

Brojem 6 obilježen je oštećen i ne uglast nego više zaobljen sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv četverolisne rozete.

Brojem 7 obilježen je veliki dosta utonuo sanduk (182 x 98 x 45 cm) koji na uspravnim stranama ima okvir od plastične tordirane vrpce, a na vodoravnoj strani veću stilizovanu krst-rozetu i jednu manju osmerolisnu rozetu. Velika rozeta se sastoji od krsta jednakih krakova i od po 5 listova smještenih uokrug između krakova (Sl. br. 5).

Brojem 8 označen je sanduk koji na vodoravnoj strani ima »kamenicu«.

Broj 9 je spomenik u obliku visokog sanduka sa postoljem (141 x 80 x 100 cm) koji ima širok friz od povijene linije sa trolistovima i tordiranu vrpcu iznad toga.

Kao broj 10 zabilježen je sljemenjak sa postoljem (182 x 77 x 158 cm) kod koga se pri dnu krovnih ploha, kao i preko čeonih, pruža plastična tordirana vrpca.

Kao broj 11 zabiljen je sljemenjak istih osobina kao i prethodni, samo s tom razlikom što mu je postolje odvojena ploča.

Broj 12 je sljemenjak sa postoljem (175 x 68 x 122 cm) koji pri dnu krova i preko čeonih strana ima plastičnu vrpcu, a na južnoj bočnoj strani plastičan prikaz kola, sa kolovođom koji jaše na jelenu. U kolu je prikazano 6 ljudskih figura, muškaraca i žena naizmjenično. Muškarci imaju kape kao šljemove sa čelenkama i kratke haljetke, na glavama žena su kape pravougaonog, skoro kvadratnog oblika, a haljine su im dugačke i dolje sve šire. Kod muškaraca se vide stopala okrenuta ka jelenu, a kod žena se ona ne vide. Učesnici se drže rukama uzdignutim do visine ramena. Ko-

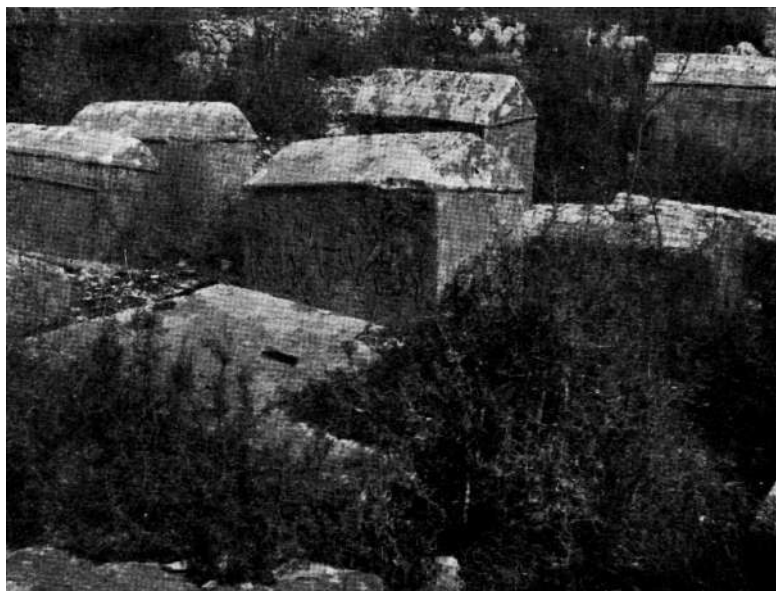

Sl. 1 Pogled na nekropolu sa jugoistoka

lovoda jednom rukom pridržava ženu do sebe, a drugom se drži za rogove jelena. (Sl. br. 6).

Kao broj 13 označen je sljemenjak sa postoljem koji pri dnu krova, kao i preko čeonih strana, ima plastičnu vrpcu, a ispod ove plastičan friz od povijene linije sa trolistovima. Ispod friza, kao i niz uspravne bridove, pruža se plastična tordirana vrpca.

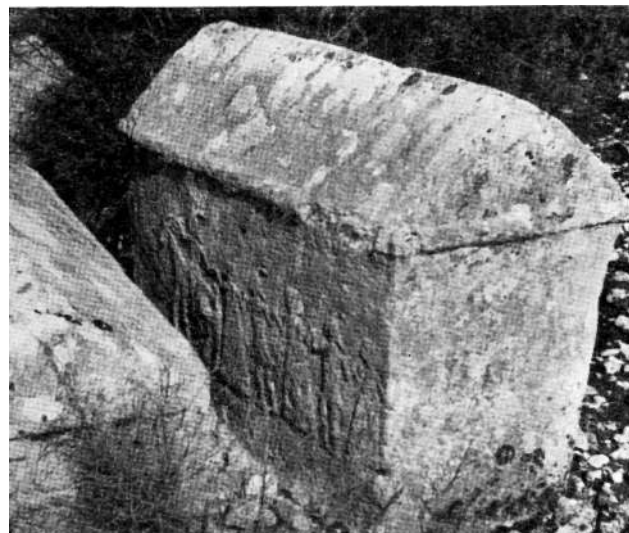
Brojem 14 označen je sljemenjak sa postoljem (174 x 83 x 122 cm) koji u visini dna krova preko svih uspravnih strana ima plastičnu vrpcu, a osim toga ima ukrase sa obadvije bočne strane. Na južnoj bočnoj strani nalazi se plastičan prikaz lova na jelena. U lovu učestvuju dvojica lovaca na ko-

Sl. 2 Zapadni dio nekropole — pogled sa jugoistoka

Sl. 3 Spomenik broj 3 — pogled sa sjeveroistoka

Sl. 6 Kolo sa jelenom na južnoj bočnoj strani spom. br. 12

Sl. 4 Istočna čeona i južna bočna strana spom. br. 5

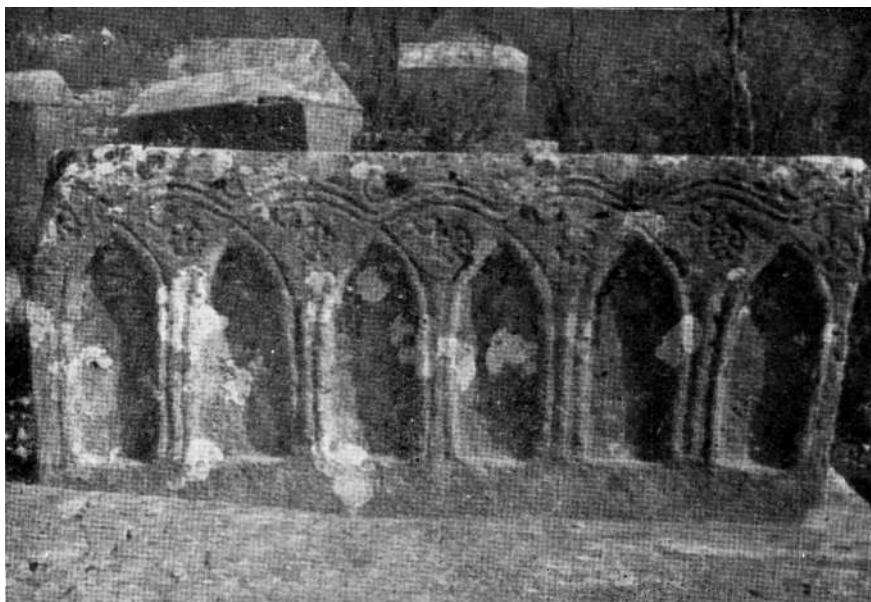
Sl. 7 Južna bočna strana spom. br. 14

Sl. 5 Vodoravna i sjeverna bočna strana spom. br. 7

Sl. 8 Istočna čeona strana spom. br. 17

Sl. 9 Južna bočna strana spom. br. 18

njima. Između njih je jelen (ne vide mu se rogovi, možda je lane?). Lovci nose koplja. Na glavi su im kape sa čelenkama. (Sl. br. 7). Na suprotnoj strani ovoga stečka prikazana je scena turnira. U turniru učestvuju dvojica vitezova na konjima, sa kopljima i šljemovima. Između njih je žena koja pridržava konje. Na glavi joj je pravougaona kapa. Obučena je u dugačku i dolje široku haljinu.

Brojem 15 označen je sljemenjak slične obrade i veličine koji u visini dna krova ima vrlo plastičnu vrpču preko svih strana.

Brojem 16 označen je veliki sanduk koji na vodoravnoj strani ima povelik urezan krst.

Brojem 17 označen je nagnut i utonuo nizak sljemenjak koji pri dnu krovnih ploha, kao i preko čeonih strana, ima plastičnu vrpču, a ispod ove plastičan friz od povijene linije sa trolistovima i okvir od tordirane vrpce na svim uspravnim stranama. Osim toga, u zabatima ovog spomenika plastično je prikazan po jedan krst jednakih krakova. (Sl. br. 8).

Brojem 18 označen je veliki sanduk sa postoljem (196 x 105 x 87 cm) koji je na jednom uglu okrnjen. Na svim uspravnim stranama (na bočnim po 6, a na čeonim po 3 luka) prikazane su arkade, duboke oko 5 cm, čiji su lukovi šiljasto završavaju. Između lukova smještena je po jedna višelisna rozeta. Iznad lukova, preko svih uspravnih strana, proteže se friz koji se sastoji od dviju paralelno povijenih linija koje na zavojima imaju još po jedan dodatak u vidu spiralice. (Sl. br. 9).

Brojem 19 označena je velika ploča kod koje se na vodoravnoj strani danas jedva zapaža bordura od kosih paralelnih crtica.

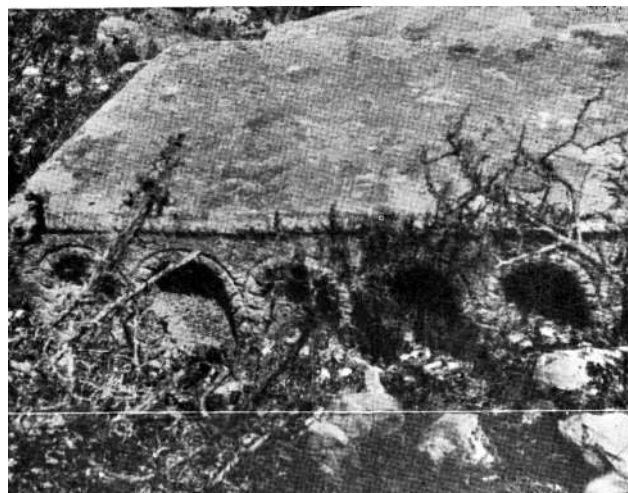
Broj 20 je velik a dosta utonuo sanduk koji na uspravnim stranama ima duboke arkade sa tordiranim stubovima i lukovima. Pri vrhu tih strana pruža se plastična tordirana vrpča. (Sl. br. 10).

Broj 21 je također veliki, ali krnjav sanduk, koji je vrlo slično obrađen i ukrašen kao i prethodni.

Broj 22 je znatno utonuo sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezanu borduru od dviju paralelnih linija.

3 — *Međugorje*

Selo Glumina, za koje smo već naveli da također pripada području Gornjeg Hrasna, nalazi se oko 5 km južno od zaseoka Vinjine, odnosno od nekropole Toplica. U Gluminu se može doći ili od Vinjina, putem koji je dosta slab i koji prolazi kroz neravan i krševit teren, ili od željezničke stanice Hrasno, u Popovu polju, odakle se pređe Popovo polje i putem koji se ponešto uspije za 1½ sat hoda stigne u selo. Oko 1½ km

Sl. 10 Južna bočna i vodoravna strana spom. br. 20

jugozapadno od sela, na izduženoj ravnici, između brda Treštenice sa sjeverne i Kape sa južne strane, nalazi se nekropola sa ukupno 62 stećka. To ravničasto područje, zato što se nalazi između dva brda, seljani zovu Međugorje. Lokalitet gdje je nekropola sa neposrednom okolicom seljani još zovu Polje. Pokraj nekropole prolazi put u Popovo polje. Uz nekropolu, sa istočne strane, smještena je velika kamena gromila. Stećci ove nekropole su izrađeni od tvrdog vapnenca i uglavnom su vrlo dobro klesani i očuvani. Postavljeni su u redove i orijentirani su po pravcu zapad-istok. Tu se nalazi 18 ploča, 39 sanduka i 5 sljemenjaka. (Slika broj 1 prikazuje nekropolu gledanu sa jugozapadne strane, a na priloženoj skici vidi se raspored samih spomenika). Nekropola inače zauzima površinu oblika pravougaonika čije su stranice 50 i 30 m.

Znatan broj spomenika ove nekropole je ukrašen.

Kao broj 1 u priloženoj skici obilježen je stećak u obliku sljemenjaka na odvojenom postolju sa kojega je malo skliznuo. Pri dnu krovnih ploha proteže se plastična tordirana vrpca koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Ispod te vrpce, također preko svih uspravnih strana, proteže se

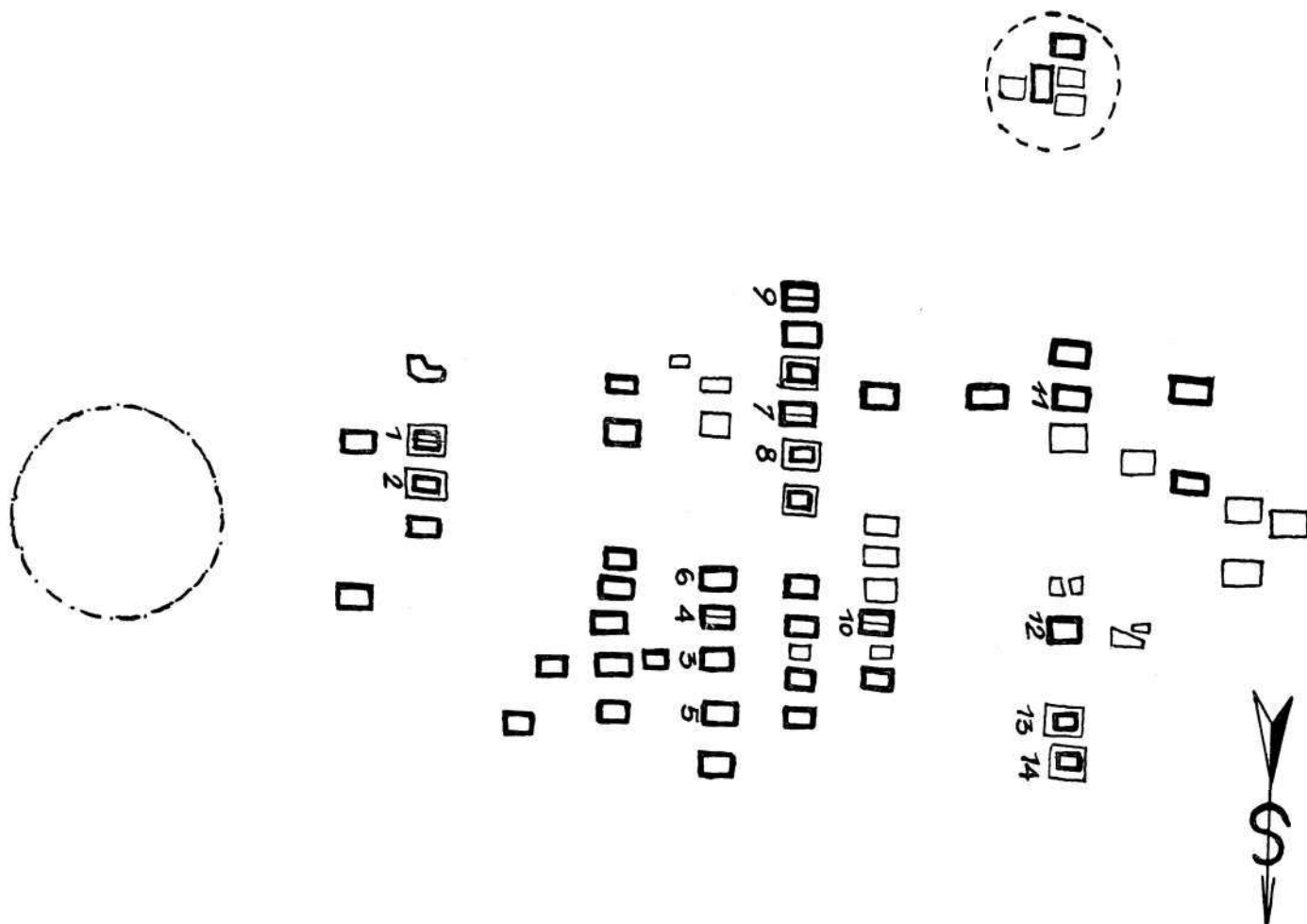
plastičan širok friz od povijene linije sa trolistovima. Na dijelu vodoravne plohe postolja koji izlazi ispod stećka urezana je bordura od dviju paralelnih linija između kojih su kose paralelne crtice.

Brojem 2 obilježen je spomenik u obliku visokog sanduka sa postoljem koji je sa zapadne strane znatno okrnjen. Na istočnoj čeonj strani ovaj spomenik ima plitko plastičan ukras koji se danas samo djelomično raspoznaje. Izgleda da je to bio prikaz muškarca koji je jednu ruku uzdigao a u drugoj drži štit (?). Na južnoj bočnoj strani vidi se plastična scena lova na jelena. Lovac je na konju, sa kopljem. Ispred njega je jelen. (Sl. br. 2).

Broj 3 je veliki sanduk koji na vodoravnoj strani, sredinom po dužini, ima urezanu liniju i po jednu »kamenicu« u svakoj polovici strane.

Broj 4 je spomenik u obliku sljemenjaka na postolju, koji je prevrnut. On je ukrašen jednako kao i sljemenjak broj 1, jedino se ne može tvrditi da nema ništa na bočnoj strani koja je sada odozdo.

Kao broj 5 označen je spomenik u obliku nešto manjeg sanduka koji na vodoravnoj strani ima dublje urezan običan krst.

Skica nekropole Međugorje

Kao broj 6 označen je nešto viši sanduk koji pri vrhu uspravnih strana ima plastičnu tordiranu vrpca. Takva ista vrpca se spušta i pored uspravnih bridova stečka.

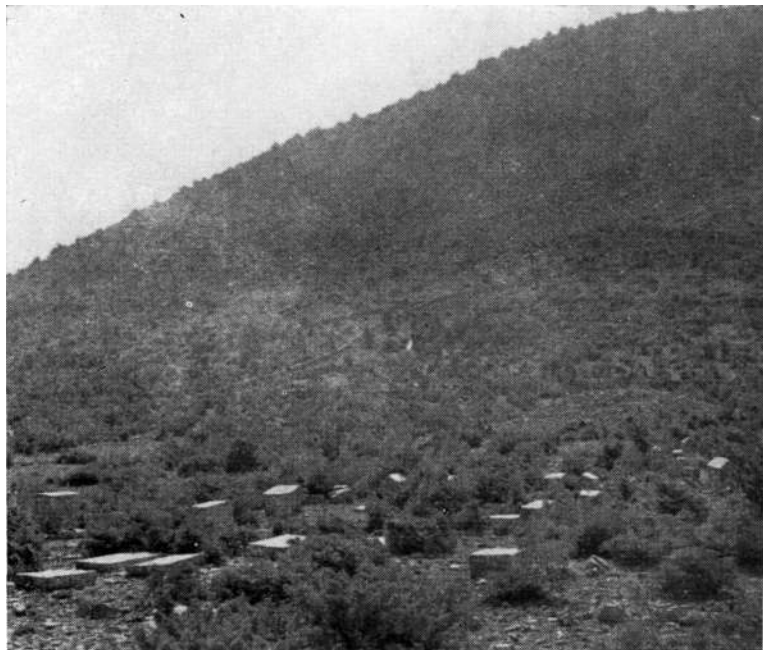
Broj 7 je povelik a nešto u zemlju utonuo sljemenjak koji je inače dobro očuvan. Pri dnu krovnih ploha, kao i preko čeonih strana u toj visini, pruža se plastična tordirana vrpca koja se spušta i pored uspravnih bridova spomenika, tako da na svakoj uspravnoj strani čini neku vrstu okvira. Ispod te vrpce, preko svih strana, vodoravno teče plastičan, dosta širok friz od povijene linije sa trolistovima i malim ukrasnim dodacima. Osim toga, na sjevernoj bočnoj strani plastično je prikazana scena lova na jelena. Na suprotnoj bočnoj strani je također plastična scena lova. Tu su dva lovca na konjima, sa kopljima, između njih su jelen i dva psa koji napadaju na jelena. Na glavama lovaca su kape koje potpuno liče šljemovima sa čelenkama. (Sl. br. 3).

Na zapadnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima plastičan motiv stilizacije dviju fantastičnih životinja. To su dva zmaja, sa glavama kao u konja i krilima, čija se zmijolika tijela pravilno i simetrično povijaju i prepliću. Zbog utonulosti stečka nije se moglo vidjeti kako se njihova tijela završavaju. Ovaj motiv se po prvi puta susreće na stećcima. (Sl. br. 4).

Broj 8 — Spomenik u obliku sanduka sa plastičnom tordiranom vrpcom pri vrhu uspravnih strana i uz uspravne bridove ukrašen je kao i spomenik broj 6.

Brojem 9 označen je dosta visok sljemenjak bez postolja. Pri dnu krovnih ploha, kao i preko čeonih strana, pruža se plastična tordirana vrpca, ispod ove je širok friz od povijene linije sa trolistovima koji je odozdo obrubljen također tordiranom vrpcom. Ovaj spomenik je ukrašen sa dviju strana. Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazana scena lova na jelena. Tu su dvojica lovaca, sa kopljima. Između njih je jelen. U lovu učestvuju i dva psa. Interesantno je to da su kerovi na vrpci koju drže lovci. Kod jednog lovca se dobro vidi i mač, a kod drugoga se zapaža na glavi šiljasta kapa. (Sl. br. 5). Na zapadnoj čeonoj strani ovog spomenika vidimo stilizaciju dviju fantastičnih životinja, sličnu ovoj na spomeniku broj 7. I ovdje su glave najbližije konjskim glavama, tijela nisu tako dugačka i ne povijaju se i ne prepliću, nego spajaju i uspravno kratko produžuju. Na mjestu gdje se tijela spajaju prikazana su i dva kraća vodoravna krila, koja sa pomenutim uspravnim produžetkom spojenih tijela čine neku vrstu T-krsta. Tako, ova stilizacija potsjeća i na krst. (Sl. br. 6).

Broj 10 je sljemenjak prosječnih dimenzija, bez postolja, koji pri dnu krova ima tordiranu vrpca koja prelazi i preko čeonih strana i ispod ove dosta širok plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Sl. 1 Pogled na nekropolu sa jugozapadne strane

Broj 11 je visok a dosta uzak sanduk koji pri vrhu uspravnih strana, kao i pored uspravnih bridova, ima plastičnu tordiranu vrpca.

Spomenik broj 12 ima oblik vrlo dobro obrađenog visokog sanduka koji je na jednom donjem uglu raspukao. Na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plitko plastično prikazanu scenu kola sa 9 žena. Žene su sve u jednoj liniji, jednako razmaknute, svaka figura je jednaka drugoj. Glave žena su okruglaste, ruke su nešto izdignute, haljine su dugačke, dolje šire, i ispod njih se ne vide noge. Kolo je postavljeno tako kao da predstavlja neki širok friz te strane stečka. Ispod i iznad kola je tanka plastična tordirana vrpca. Takva vrpca se pruža i niz uspravne bridove te

Sl. 2 Južna bočna strana spom. br. 2

Sl. 3 Južna bočna strana spom. br. 7

strane stečka. (Sl. br. 7). Na suprotnoj bočnoj strani, u gornjoj polovini, prikazano je kolo sa 9 muškaraca. I ovdje su figure šablonski date. Učesnici se drže rukama koje su izdignute do visine ramena. Na glavama figura su šiljaste kape kakve se često vide u ovakvim scenama, u struku su igrači utegnuti i imaju pas, a niže struka je kratki

i dolje širi haljetak. Stopala sviju su okrenuta u jednu stranu. Po stopalama i po šiljcima na kapama, koji nisu ništa drugo nego neke perjanice ili čelenke, vidi se da kolo kreće u jednu, i to desnu stranu, ako se gleda od stečka prema polju, tj. ako su figure prema nama licem prikazane. U donjoj polovici ove strane plitko plastično je prikazana scena lova. Lovac je na konju, sa kopljem, ispred njega je jelen, a iza jelena trči pas. (Sl. br. 8). I čeonu stranu su ukrašene. Na istočnoj se nalazi motiv četverouglastog štita sa mačem ispod njega. Jedna strana štita je zakošena i urezana za proturanje koplja. Preko štita se pruža široka plastična kosa vrpca. Na suprotnoj čeonju strani prikazana je osamljena figura jelena.

Brojem 13 obilježen je spomenik u obliku manjeg sanduka sa postoljem, koji pri vrhu vertikalnih strana ima plastičnu tordiranu vrpca.

Broj 14 je spomenik u obliku dobro obrađenog i očuvanog sanduka na postolju. Pri vrhu uspravnih strana pruža se originalan friz koji se sastoji od urezanih četverolisnih cvjetova-rozeta kod kojih su listovi u obliku rombova poredani tako da dva stoje vodoravno a dva uspravno. Između rozeta urezan je još po jedan takav list-romb u vodoravnom položaju, tako da ti listovi, zajedno sa vodoravnim listovima rozeta, čine poseban niz. Osim toga, sve četiri uspravne strane imaju svoje ukrase. Na sjevernoj bočnoj strani tehnikom urezivanja prikazane su najprije 3 životinjske figure: prva je jelen a druge dvije su košute, zatim iza druge košute ima još jedna figura, ali se ne raspoznaje kakva je, te napakon iznad treće košute se vidi luk sa strelom i još neki motiv koji danas nije jasan. (Sl. br. 9). Na suprotnoj bočnoj strani

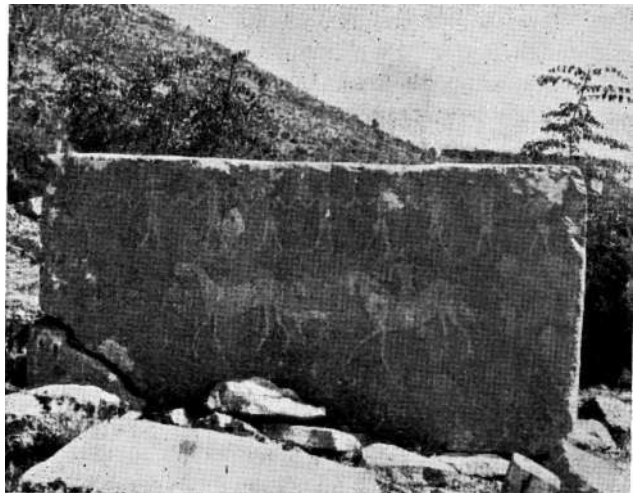
Sl. 4 Zapadna čeonu strana spom. br. 7

Sl. 5 Južna bočna strana spom. br. 9

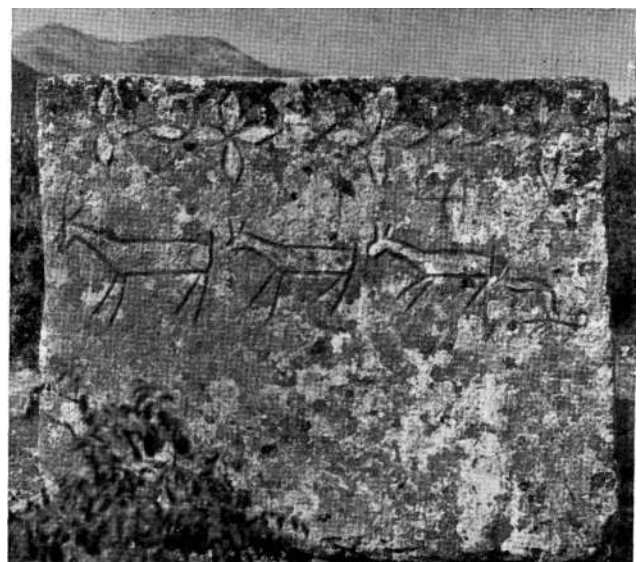
Sl. 7 Sjeverna bočna strana spom. br. 12

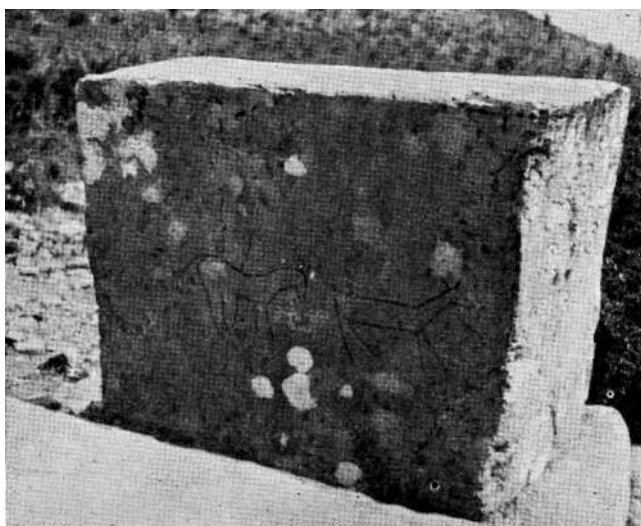
Sl. 8 Južna bočna strana spom. br. 12

Sl. 6 Zapadna čeona strana spom. br. 9

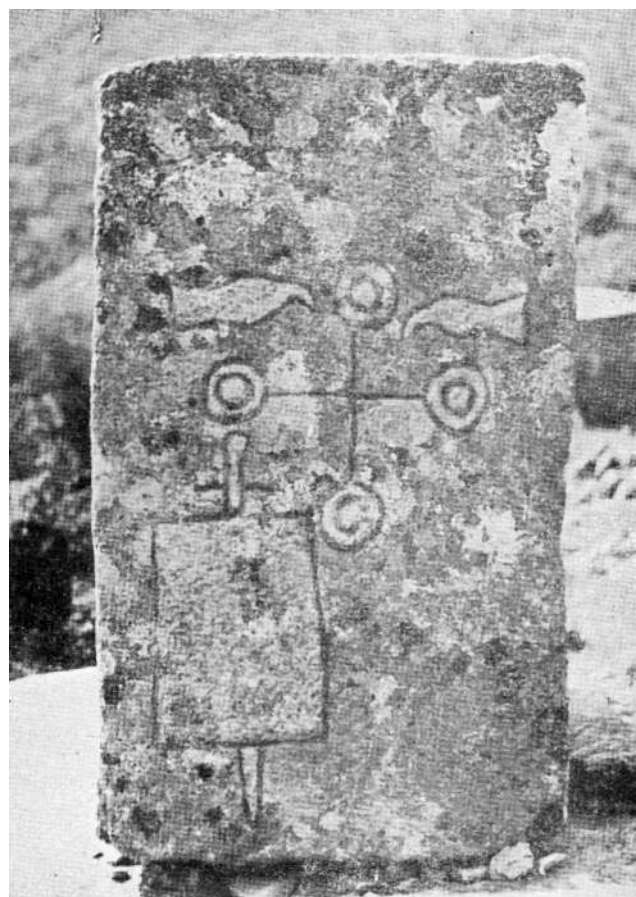

Sl. 9 Sjeverna bočna strana spom. br. 14

Sl. 10 Južna bočna strana spona. br. 14

prikazana je scena lova. Lovac je na konju, samo mu se danas ne raspoznaje glava, a ispred konja je košuta. I ova scena je prikazana tehnikom urezivanja. (Sl. br. 10). Na istočnoj čeonj strani, ispod friza, urezan je također originalan motiv koji se sastoji od krsta čiji se krakovi završavaju kružnim vijencima i dviju ptica koje stoje na završecima poprečnih krakova. Na suprotnoj čeonj strani nalazi se isti takav motiv i još ispod njega, malo ulijevo, pravougaon štiti sa mačem ispod ovoga. (Sl. br. 11).

Sl. 11 Zapadna čeona strana spom. br. 14

II — RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Brojno stanje stećaka Gornjeg Hrasna po ne-
kropolama i osnovnim oblicima izgleda ovako:

PODGRADINJE:

ploča 21, sanduka 58, šljem. 11, krstova 1, svega 91

TOPLICA:

ploča 32 „ 40 „ 12 „ — „ 84

MEĐU- GORJE:

ploča 18 „ 39 „ 5 „ — „ 62

Ukupno 71 „ 137 „ 28 „ 1 „ 237

Kako se iz prednje tabele vidi, ukupan broj stećaka Gornjeg Hrasna iznosi 237. Sa mnogo razloga može se pretpostaviti da je ranije njihov broj bio veći. Najomiljeniji oblik koji se na svetri nekropole upotrebljava jest sanduk. Ti spomenici su precizno klesani, pretežno su velikih dimenzija, mnogo ih ima visokih, a većina ih je bez postolja. I ostali spomenici su dosta pažljivo klesani. U gornjem Hrasnu uopšte nema neuglednih,

a pogotovo amorfnih spomenika. Svi su nekako ili prosječnih ili relativno većih dimenzija. Sljemenjaci su odreda dosta veliki i visoki. Svojom masivnošću, a i obradom, najimpozantniji su sljemenjaci Podgradinja, a onda i Toplice. Ima nekoliko veoma velikih ploča. Najveće su na Podgradinju, a zatim na Toplici.

Svetri nekropole su situirane pokraj putova, a ona u Međugorju još i pokraj preistorijske gomile. Odmah uz srednjevjekovne nekropole, ili u njihovoj neposrednoj blizini su i novija kršćanska groblja, u Podgradinju pravoslavno sa crkvom, a na druga dva lokaliteta rimokatolička groblja. U Toplici su čatrnja i bunar uza samu nekropolu, slično situaciji u Boljunima. Ako je i prije postojanja nekropole ovdje bila voda, nije isključeno da je i voda bila faktor za lociranje nekropole, jer su stari Sloveni voljeli da se pokopavaju blizu vode.

Stećci Gornjeg Hrasna su orijentirani u pravcu zapad-istok. Drugačije postavljeni ovdje predstavljaju iznimke. Na Toplici su svi do jednoga

okrenuti u pravcu zapad-istok, u Međugorju je samo jedan drugačije postavljen, dok na Podgradinju ima 9 koji su drugačije postavljeni. Kod zakopavanja se vodilo računa da to bude u redovima, okomito na orijentaciju. I to se jasno vidi. Groblja su zajednička, ali se ponegdje primjećuje tendencija stvaranja posebnih porodičnih skupina, kao, napr., skupina od 10 spomenika u istočnom kraju nekropole na Podgradinju, ili grupice od 5 spomenika u jugozapadnom kraju nekropole u Međugorju.

Kao materijal za izradu stećaka uziman je bolji, tvrđi vapnenac kojega nije bilo teško naći u blizini nekropola.

Po broju ukrašenih spomenika nekropole Gornjeg Hrasna ne spadaju među one koje dolaze na prvo mjesto u Bosni i Hercegovini, ali su daleko iznad prosjeka i spadaju među one koje su bolje ukrašene. Na Podgradinju je ukrašeno 13 spomenika, ne računajući natpise u ukrase, što iznosi 14% od ukupnog broja, u Međugorju ima 14 ukrašenih spomenika, što znači 23%, a na Toplici je taj broj još veći — ukrašena su 22 spomenika ili 26%. Od 237 spomenika čitavog Gornjeg Hrasna ukrašeno ih je 49, što znači 21%. To je relativno znatan procenat. Može se reći da spomenici u obliku ploča nisu uopšte uzimani u obzir za ukrašavanje (svega jedna ploča je ukrašena), a sljemenjaci su relativno najukrašeniji. Sanduka ima najviše pa je i najveći broj ukrasa vezan za sanduke.

Motivi koji su korišćeni za ukrašavanje stećaka Hrasna su raznovrsni. Tu ima oko 40 različitih motiva. Neki motivi su zajednički mnogim drugim područjima stećaka, naročito hercegovačkim; nekih, opet, koje vidimo na više drugih mjesta, ovdje uopšte nema ili se pojavljuju u minimalnom broju primjeraka, ali, što je veoma važno, Hrasno ima desetak novih, sasvim originalnih motiva koje na dosada objavljenim stećcima nismo vidjeli. Najbrojnije zastupljen motiv ovoga kraja jest plastična vrpca koja se kod sljemenjaka po dnu krova, a kod sanduka u vrhu uspravnih strana proteže oko čitavog spomenika. On se javlja na 23 spomenika. Najčešće je ta vrpca tordirana. Kod sanduka ona pored svoje dekorativnosti djeluje tako da stvara iluziju kao da se radi o poklopcu koji nešto prelazi uspravne strane. Najbrojnije je zastupljen na Toplici. Ovdje nisam uračunao plastične tordirane vrpce koje vidimo na nekoliko spomenika ispod frizova ili scena i koje se pružaju i uz vertikalne bridove. Inače bi taj broj bio mnogo veći. Drugi motiv koji se često javlja jest klasičan hercegovački dekorativni motiv-friz od povijene, vijugaste linije sa trolistovima. Njega vidimo na 15 spomenika. On je uvijek vrlo skladno stilizovan i vrlo precizno izrađen. Zastupljen je otprilike podjednako na svetri nekropole. I treći često sretani motiv ovoga područja je dekorativnog karaktera, to su arkade koje

se javljaju na 7 spomenika. Potrebno je da uočimo nekoliko zanimljivosti u vezi s ovim motivom: nema ga u Međugorju, 5 puta je zastupljen na Toplici, a 2 puta na Podgradinju. Samo jedan sljemenjak ima arkade, jer one ovdje pripadaju sanducima; inače je obratna situacija u drugim krajevima. One su jednostavne u odnosu na stubove, jer ovi nemaju naročito istaknutih ni baza ni kapitela, ali su osobite po tome što su im stubovi i lukovi najčešće tordirani (nekada su stubovi još i dvostruki) i što su lukovi zašiljeni, kao gotički (napr. na slici broj 9 na Toplici). Ova tri navedena dekorativna motiva-plastična vrpca, friz od povijene linije sa trolistovima i arkade ne samo da su uobičajeni i omiljeni u Gornjem Hrasnu, nego su njegova karakteristika.

U cjelini uzeto, područje Gornjeg Hrasna je vrlo bogato figuralnim predstavama. Tako ovdje vidimo 22 predstave čitavih kompozicija i 5 pojedinačnih figura. Od toga najviše ima scena lova (7 lova na jelene i 1 na medvjeda), zatim 9 motiva sa pticama ili pojedinačnih ptica, onda dolazi motiv kola, pa fantastičnih životinja, itd. Od uobičajenih scena u Gornjem Hrasnu najmanje ima turnira (samo jedna predstava i to na Toplici). Ovi figuralni motivi nisu na svetri nekropole podjednako zastupljeni; najviše ih ima u Međugorju, ali su karakteristična osobina čitavog područja. Među njima ima takvih koji se po prvi puta uopšte vide na stećcima. Kolo u kojemu kolo vođa jaše na jelenu, koje se nalazi na Toplici, smatrano je do ovih dana kao unikat i bilo je poznato jedino najužem krugu naučnih radnika, jer još nije publicirano. Međutim, ja sam pronašao još tri takva motiva — jedan u Nekuku kod Stoca, jedan u Boljunima, također kod Stoca, i jedan na Nevesinjskom polju, te sam to ovih dana saopštio i iznio neke pretpostavke u pokušaju objašnjenja značenja toga motiva.⁸ Scena lova na medvjeda na Podgradinju (Sl. br. 6), u kojoj je dramatično prikazana borba čovjeka sa razbješnjelom zvijeri, vrlo je originalna. Nesrazmjerna snaga medvjeda predstavljena je njegovom nesrazmjerno većom figurom, ali je čovjek vješt i ima sredstva za borbu protiv jačega. Pri dnu koplja vidi se nekakva prečka. Mislim da je klesar time htio da prikaže krunicu koju u jednoj svojoj radnji o oružju Vejsil Ćurčić spominje.⁹ Ona je stavljena da se kopljem ne probija daleko u utrobu životinje i da se lakše vadi, radi eventualnog ponovnog zabadanja. Medvjeda je u vrijeme postavljanja stećaka, kao uostalom i danas, bilo u našim krajevima. Svakako je scena lova na medvjeda, još više nego na jelena, značila vještinu i junaštvo pokopanoga. S tom svrhom ona je i došla na stećke. Predstave fantastičnih životinja na spomenicima broj 7 i 9 u Međugorju prvi puta se susreću

⁸ Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar Arheol. inst. SAN, Beograd (u štampi).

⁹ V. Ćurčić, Isto tamo, 31.

na stećcima. Pojedinačne fantastične životinje, krilate zmajeve, napr., ponekad, istina veoma rijetko, nađemo na stećcima, ali ovako stilizovane zmijolike zmajeve sa konjskim glavama i sa krilima vidimo zaista prvi puta^{9a}. Malu sličnost u odnosu na način stilizacije uočavamo jedino kod stećka u Bistrini.¹⁰ Kako Bistrina nije daleko od Međugorja, moguć je izvjestan uticaj jednoga majstora na drugoga, a možda se radi o jednom te istom majstoru. O značenju toga motiva bilo bi vrlo nesigurno sada nešto tvrditi. U svakom slučaju, mislim da je taj motiv simboličkog karaktera. Ne vjerujem da je to simbol nečijeg plemstva jer bi u tome slučaju prije bio na štiti, a ne ovako osamljen. Zmajevi i uopšte fantastične životinje su karakteristični likovni motivi za period Romanike koje je majstor stećaka iz Hrasna mogao da vidi u susjednoj Dalmaciji. Na vrlo ograničenom broju stećaka Bosne i Hercegovine imamo predstave ptica. Ovdje, pak, u Gornjem Hrasnu, one se više puta pojavljuju i u njihovom predstavljanju ima mnogo originalnosti. U Međugorju se na krakovima stilizovanih krstova pojavljuju dvije ptice (spom. br. 14) a na Podgradinju na tri strane spom. br. 10 vidimo 8 ptica: jednu osamljenu u jednom zabatu, dvije uz biljnu stilizaciju u drugom zabatu, tri u letu na sceni sa jelenom, jednu kako stoji na srni, dok je jedna sasvim jedinstveno stilizovana i podsjeća na pijetla. U scenama lova, dakle u vezi sa jelenom i srnom, životinjama koje su se u vrijeme stećaka lovile, moguće je objašnjavati pojavu ptice, jer je poznato da se tada u lovu koristio soko. Ali, ptice u kršćanskoj mitologiji imaju svoje značenje, pogotovo kada se one javljaju zajedno sa jelenom, što bi se moglo objašnjavati prenosom duša na drugi svijet.¹¹ Ako se ptica uzme kao simbol duše u kršćanskoj mitologiji, onda je sasvim razumljiva pojava ptica na stećcima, naročito onih koje su kompozicijski vezane za krst, kao, napr., u Međugorju. Takvu istu pojavu imamo i u Uboskom (između Stoca i Ljubinja). Predstava pijevca na stećcima je vrlo rijetka pojava. Dosada imamo svega desetak takvih slučajeva. O toj pojavi rekao sam nešto u »Kupresu«.¹² Misao o motivu pijevca kao oznaci djeda kao najvišeg stupnja u bogumilskoj svećeničkoj hijerarhiji još uvijek je samo vrlo daleka pretpostavka. Ostale osobine spomenika na Podgradinju ne bi ništa novo u tome po-

^{9a} Nakon predaje ove radnje u štampu publiciran je u ilustrovanom časopisu »Jugoslavija« br. XVIII (1959) fotosnimak T. Dabca ovakvog motiva sa stećka u Hodovu kod Stoca.

¹⁰ A. Benac, Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća Anali Historiskog instituta JAZU, Dubrovnik, II, 1953, tbl. VII, sl. 2.

¹¹ Leander Van Ess, Die Heiligen Schriften, Sulzbach 1871, Psalam 42, 2, str. 636; D. Srećević, Jelen u narodnim običajima, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, 1955, 234.

¹² Š. Bešlić, Kupres, Sarajevo 1954, 185–186.

gledu značilo. Predstava pijevca je ovdje zaista originalno data — po svoj prilici je to prikaz samog akta pjevanja, kukurijekanja. Ovaj put me to najviše podsjeća na značenje koje pijevac ima u kršćanskoj simbolici — na tzv. »odricanje sv. Petra«.¹³ (Sl. br. 7). Na istome spomeniku na Podgradinju imamo još neke rijetkosti. Na istoj stranici gdje je i pijevac nalazi se predstava životinje sa pticom na njenom vratu. Rogovi ove životinje su neobično prikazani. Držim da se ovdje radi o srni koja pase. Kakva je ptica na njoj i zašto je tu, teško je nešto pouzdanoga reći. Možda je to soko koji je korišćen u lovu na srne? Takvu scenu dosada nismo imali na stećcima. Na bočnoj strani istoga spomenika vidimo predstavu muškarca sa konjem i u drugome kraju životinju sa istaknuto velikom glavom i prednjim dijelom tijela te sa zavnutom repinom. Na nekoliko dosada poznatih scena imali smo muškarca sa konjem, pa i sličnu životinju, ali ovako prikazanog čovjeka i ovakvu životinju nismo vidjeli nigdje. Neko bi mogao pomisliti da se ova predstava životinje odnosi na psa. Kada bi to bilo tačno, onda bi se čitava kompozicija mogla objašnjavati tako kao da se radi o lovcu koji je spreman da krene u lov. Ali, ja mislim da se ovdje ne radi o psu, nego o lavu koji je prikazan nešto drugačije nego što su Grubačevi lavovi u Boljunima, Opličićima i na Nekuku,¹⁴ ili nego što je onaj lav na stećku iz Zgošće.¹⁵ To istovremeno govori o tome da je postojao još jedan klesar koji je koristio motiv lava. Moglo bi se pitati: Odakle uopšte motiv lava na stećcima, kako je on mogao doći ovdje? Lavova nije bilo u hercegovačkim šumama. Dakle, preuzet je odnekud kao motiv. A, odkuda — da li iz heraldičkog repertoara, da li sa tekstila koji se uvezio, ili još odnekud? Ja ne bih znao dati tačan odgovor u ovome momentu. Želio bih samo da napomenem da se lav kao heraldička oznaka na grbu Kosača javlja u drugoj polovici XV vijeka, pa ga je klesar mogao i otuda da preuzme. Napominjem i to da je ovaj motiv rijedak na našim spomenicima. Pored nekoliko Grubačevih lavova i ovoga na Podgradinju, našao sam još dva na Nevesinjskom polju, jednoga kod Trnova i dva na stećcima Konavlja.¹⁶ A to je teritorij kojim su duže vremena gospodarili Kosače. Možda bi ovi elementi mogli nešto da posluže kod studije ukrasa i simbola stećaka.

Kada već govorimo o motivima koji su originalni i specifični za Gornje Hrasno, onda bi trebalo istaknuti još neke takve motive, iako oni ne

¹³ Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend Funk and Wagnalls Comp., USA, New York 1949, vol. I, 239; W. Špemann, Kunstlexikon, Stuttgart 1905, 408.

¹⁴ Š. Bešlić, Boljuni (u štampi).

¹⁵ V. Čurčić, Isto tamo, tbl. IV, sl. 10.

¹⁶ Materijal još nije objavljen.

spadaju u figuralne motive. To su stilizacije krstova. Pri tome mislim na krst-rozetu spomenika broj 7 na Toplici, ali još prije na stilizovani krst spomenika broj 10 na Podgradinju. U prvom slučaju bi još i mogli da nađemo nekih analogija, ali ovaj drugi je zaista osamljen primjer. Ja sam već naprijed rekao da me to najviše podsjeća na ljljan sa dvostrukim parovima listova. U vezi s tim napominjem da bi i ona stilizacija u zabatu iste strane toga stećka, koju sam nazvao »biljnom«, mogla biti predstava dvostrukog krsta. Drugi motiv koji je trebalo istaknuti na ovome mjestu jest nova vrsta friza sastavljenog od četverolisnih rozeta i još po jednoga lista između njih, koji vidimo na spomeniku broj 14 u Međugorju. (Sl. br. 9). I onda još jedna nova vrsta friza na spomeniku broj 18 na Toplici (Sl. br. 9), koji se sastoji od urezane vijugaste linije, zatim od druge takve iste, paralelne linije na kojoj su s jedne strane u udubljenjima nanizane spiralice, te od još jedne takve linije s druge strane, na kojoj su također nanizane spiralice. Taj motiv, doduše, uveliko podsjeća na »klasičan friz« i možda je reminiscenca na nj, ali je ipak originalan, jer ga nemamo na drugim mjestima. Najzad bih skrenuo pažnju na spomenik broj 5 na Podgradinju koji, umjesto na vodoravnoj strani, kao što smo to ponekad dosada vidjeli na stećcima, ima paralelna rebra na uspravnim stranama, što je također jedinstven primjer.

Ostali motivi, koji se, uostalom, javljaju u vrlo malom broju, nemaju ništa zbog čega bi se naročito trebalo na njima zadržavati; to su obični krstovi, rozete, štitovi i mačevi, pojedinačne predstave jelena, bordure, »kamenice« i slično. Zanimljivo je, napr. da na Podgradinju, na postolju spomenika br. 10, imamo uklesan motiv jelena. Dosada smo vrlo rijetko naišli na ukrašena postolja, a kada je to bilo, ukrasi su bili isključivo dekorativnog karaktera, kakva bordura i tome slično.

Ističem da se u Gornjem Hrasnu uopšte ne pojavljuju motivi koji inače nisu tako rijetki u Hercegovini, kao, napr., vinova loza sa grozdovima, ili motiv polumjeseca (jedan primjerak u Toplici je iznimka), ili motiv kružnih vijenaca, ili motiv mača.

Zanimljivo je da izrazito malo ima motiva u vidu luka sa strijelom, štitova sa mačevima, turnira, pa i rozeta, koje motive češće srećemo u Hercegovini.

U odnosu na natpise, zanimljiva je okolnost da se oni nalaze samo na jednoj nekropoli (Podgradinje). Biće da je to vezano za centar područja, gdje je bilo najviše ne samo imućnih nego i pismenih ljudi.

Ovdje se o Gornjem Hrasnu razmatralo kao o jedinstvenom području. Međutim, nije na svakoj nekropoli ista situacija, ima među njima i razlika.

Tako, napr., nekropola na Podgradinju, za koju smo već naveli da jedina ima natpise, ima plastične vrpce i frizove od povijene linije sa trolistovima kao karakteristično svojstvo čitavog područja, a sa Međugorjem ima zajedničke motive ptica. Na ovoj nekropoli nema običnog krsta, turnira i lova na jelene, motiva koji se vide na ostale dvije nekropole. Ali, zato ima više novih motiva: lov na medvjeda, srnu sa pticom, pijetla, scenu sa vitezom i lavom, jedinstvenu stilizaciju krsta, rebra na uspravnim stranama, itd. Najviše tih novih motiva je na jednome spomeniku, na sljemenjaku broj 10, koji po svim svoj osobinama predstavlja jedan od najzanimljivijih stećaka u BiH; možda likovno najvredniji, pored onoga iz Zgošće.¹⁷ U karakteristične motive Toplice spadaju: plastične vrpce, frizovi i arkade sa šiljastim lukovima i tordiranim stubovima i lukovima. Ovdje, napr., nema motiva ptica, niti štita sa mačem, što imaju ostale dvije nekropole. Ono čime ova nekropola obogaćuje fond motiva stećaka je: arkada, kolo sa jelenom, friz od paralelnih povijenih linija i stilizovani krst. Nekropola u Međugorju ima plastične vrpce i frizove od povijene linije sa trolistovima kao zajedničku osobinu sa drugim nekropolama. Osim toga, motiv lova na jelena je karakterističan za Međugorje. Ovdje nema turnira, ni arkada. Kao svoje specifične motive ova nekropola ima stilizovane zmajevе i friz od rozeta. Osim toga, ovdje se po prvi put vidi kako lovci na konjima vode vezane pse.

Metod klesarske obrade odabranih motiva, a prema tome i umjetnička vrijednost samih izrađenih reljefa nije ujednačena u Hrasnu i kao da bi se moglo govoriti o više kvaliteta radova. No, pored svega, Gornje Hrasno je imalo bez sumnje dosta zajedničkih osobina i onih koje su prilično jasno govorile ne samo o bogatstvu izbora motiva, nego i o dobrom crtežu, sigurnoj klesarskoj ruci, smislu za proporcije, za kompoziciju, za pravilno zapažanje prirode i ljudskih običaja koji su umjetnički transponovani u kamen; dakle, o relativno značajnijoj likovnoj vrijednosti stećaka Gornjeg Hrasna. Ogromna većina radova na stećcima Gornjeg Hrasna prikazana je plastično, bilo da je sam motiv izbočen u odnosu na neposredni dio okoline, ili u odnosu na čitavu plohu na kojoj se nalazi. Ima i urezanih motiva. Takvih, napr., ima relativno najviše u Međugorju. Ima mnogo radova koji su vrlo savjesno urađeni, u kojima je sve strogo proračunato, sve simetrično i sve vanredno tačno. Takvi su skori svi frizovi od povijene linije sa trolistovima, a naročito pak na spomenicima broj 5 na Toplici, broj 2 na Podgradinju ili broj 7 u Međugorju, ili takvo je, napr., kolo na spomeniku broj 2 Podgradinja, kolo na spomeniku

¹⁷ Dj. Stratimirović, Srednjovjekovno groblje kod Zgošće, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1891, 122 i dalje.

broj 12 Toplice, itd. Na nekim prikazima se očituje toliko mnogo smisla za stilizaciju i kompoziciju, kao, napr., kod motiva zmajeva na spomenicima 7 i 9 Međugorja, kod krsta na spomeniku broj 10 Podgradinja, kod kola na spomeniku broj 12 Toplice, ili pak kod scene lova na spomeniku broj 9 na Toplici. Vanrednu maštu, pored drugih osobina, pokazao je umjetnik prikazujući, napr., motive pijevca, srne sa pticom, lova na medvjeda na spomeniku broj 10 Podgradinja, ili već spomenutu stilizaciju zmajeva na spomeniku broj 17 Međugorja. Majstor stećka broj 12 u Međugorju, pored smisla za odnose i za kompozicije, toliko je fin, nježan i suptilan u prikazima kola i lova da to iznenađuje (Sl. br. 8). Nasuprot tome, pak, ima motiva koji su dati sasvim jednostavno. Takav je prikaz stilizovanih krstova sa pticama na spomeniku broj 14 Međugorja, ili scene lova na spomeniku broj 2 iste nekropole. Na već spomenutom spomeniku broj 14 u Međugorju, gdje su prikazane ptice, na bočnim stranama je scena lova na jelenu i ona gdje je jelen sa košutama, koji su dati, iako na sasvim jednostavan način — s nekoliko poteza koji uglavnom teku bez povijanja, ali koji ubjedljivo dočaravaju sve karakteristike tih životinja. Crtež je u svojoj jednostavnosti prost, ali opet znalački i sa umjetničkom vrijednošću. Stećak sa kolom u kojem kolovođa jaše na jelenu na nekropoli na Toplici odaje posebnog majstora. Dosljedno pretpostavci koju sam već izrazio pišući o takvom motivu u Boljunima i na Nekuku, u okolini Stoca, mislim da se i ovdje radi o istom autoru, tj. o Grubaču, umjetniku koji je sredinom XV vijeka najviše djelovao u Boljunima i Opličićima.¹⁸ Spomenik broj 10 Podgradinja na kojem su oni, već nekoliko puta istaknuti originalni i vrlo značajni a i umjetnički osobito vrijedni, reljefi djelo je klesara koji je jedino taj spomenik u ovome kraju ukrašavao, a teško bi mu bilo naći ma kakve analogije i sa spomenicima u drugim krajevima BiH.

Općenito rečeno, i pored izvjesnih razlika, nekropole Gornjeg Hrasna imaju dosta zajedničkih likovnih osobina. U ovome području je djelovalo više majstora čiji rad ima izvjesnih veza sa ostalim krajevima BiH, najviše sa okolicom Stoca, ali koji su se uveliko trudili da i u izboru motiva kao i u njihovom prikazivanju ipak budu što samostaljniji.

Za datiranje stećaka Gornjeg Hrasna zasada nemamo sasvim sigurnih podataka. Natpisi Podgradinja nam ne znače ništa osobito, jer o ličnostima koje se u njima spominju nemamo nikakvih arhivskih podataka, niti su one vezane za dosada poznate istorijske dokumente. Ali, imamo više drugih argumenata koji dolaze u obzir kada se radi o određivanju kronologije stećaka Gornjeg Hrasna.

¹⁸ Š. Bešlić, Isto tamo (u štampi); Š. Bešlić, Stećci u Opličićima, Naše strane VII, (154).

Dosada ispitane hercegovačke nekropole datirane su u XIV, XV i XVI vijek. Pri tome su najznačajniju ulogu imali natpisi (Radimlja, Široki Brijeg, Ljubuški, Boljuni).¹⁹ Jedan od karakterističnih motiva tih nekropola i područja je friz od povijene linije sa trolistovima. Taj motiv je karakterističan i za Hrasno. Drugi karakterističan dekorativni motiv Hrasna su arkade, ali arkade kod kojih su stubovi i lukovi ne samo tordirani nego su kod njih lukovi nešto zašiljeni. To je ili utjecaj gotike, ili, još kasnijih, turskih lukova. U kasniji period stećaka spadaće i srololiki štit koji se vidi u Podgradinju. U radnji o Boljunima pokušao sam da dadem portret istaknutog klesara stećaka Grubača. Tada sam njemu pripisao izradu motiva kola sa kolovođom koji jaše na jelenu, što sam ga našao na jednome sanduku Boljuna. Na Toplici vidimo istu takvu scenu. Pošto je to veoma rijedak motiv, nema razloga da i ovaj na Toplici ne pripišemo Grubaču ili nekom od njegovih saradnika, odnosno učenika. To znači da ga možemo staviti u drugu polovicu XV vijeka. U Međugorju imamo dva motiva stilizacije zmajeva, odnosno zmija. Rekao sam da su oni jedinstveni na dosada poznatim stećcima. Stilizaciju zmija kao motiv imamo u Bistrini (pozadina Pelješca) koja se nalazi oko 15 km zračne linije na jugozapad odavde.²⁰ Tu možemo tražiti vezu Hrasna i Primorja. Na stećku Bistrine, pored zmija, prikazani su srololiki štitovi koji bi se, po mome mišljenju, mogli staviti čak u XVI vijek. To nam daje izvjesnu orijentaciju i za stilizovane zmije Hrasna. Da naš kraj ima veze sa pozadinom Pelješca, vidi se i po motivima stećaka Vranjeva Sela: osedlan konj bez konjanika, ptice, itd.,²¹ jer takve iste ili vrlo slične motive imamo na našim nekropolama — osedlanog konja bez jahača na Podgradinju (spom. br. 10), ptice na Podgradinju (spom. br. 10), itd. Stećci Vranjeva Sela su zbog nađenog natpisa, koji se odnosi na Vladislava Nikolića, nećaka Bana Kotromanića, datirani u drugu polovinu XIV vijeka,²² te nam to pomaže da odredimo i naše stećke. Pojava motiva lava (?) na Podgradinju ima veze sa takvim, istina vrlo rijetkim, motivom iz okoline Stoca (Boljuni, Opličići) što ga je samo Grubač klesao. Ako motiv lava možemo uopšte dovesti u vezu sa lavom na grbu Kosača, onda dolazi u obzir vrijeme iza 1465 godine.²³

Iz svega iznesenog čini se da stećci Gornjeg Hrasna pretežno pripadaju XV vijeku, ali isto tako da oni počinju u XIV i da prelaze u XVI vijek.

¹⁹ A. Benac, Radimlja, 1950; A. Benac, Široki Brijeg, 1953; M. Vego, Ljubuški, 1954; Š. Bešlić, Boljuni (u štampi).

²⁰ A. Benac, Srednjevjekovni stećci..., Anali Histor. inst. Dubrovnik 1953, tbl. VII, sl. 2 i tbl. VIII, sl. 1.

²¹ Ibidem, tbl. II, sl. 2 i tbl. IV, sl. 2.

²² Ibidem, 81.

²³ M. Vego, Naselja..., 164.

DIE GRABDENMALER — STECKEN — IN GORNJE HRASNO

In der Einführung sind einige allgemeine geographisch-historischen Daten über das Gebiet von Gornje Hrasno angegeben, denen auch eine Skizze des Terrains beigelegt ist.

Gornje Hrasno erstreckt sich ungefähr 10 km südlich von Stolac. Die wichtigeren Dörfer dieses Gebietes sind folgende: Vinjine, Elezovic und Glumina. In ihrer Nähe befinden sich die Nekropolen der mittelalterlichen Grabdenkmäler — Stecken — die der Autor im Jahre 1058 evidentierte und bearbeitete. Es wird angenommen dass im Mittelalter folgende Vlahen-Hirtenstämme dieses Gebiet bewohnten: Burmazi, Boljunovici, Vlahovici und Hrabreni.

Im ersten Abschnitt wurden die hauptsächlichsten Daten über die Formen, Ornamente, Symbole und Inschriften der Denkmäler der 3 Nekropolen, von Podgradinje, Toplice und Medugorje angeführt. Von jeder Nekropole ist eine Situationsskizze beigelegt, und von den wichtigsten bzw. von ihren Reliefs und Inschriften auch photographische Aufnahmen. Wie aus ihnen zu ersehen ist, befinden sich Inschriften nur in der Nekropole von Podgradinje und zwar in vier Fällen, die sich auf Vuk, den Sohn des Fürsten Obrad beziehen, ferner auf Radivoje Jadrasic, Ivan Vukicevic und Ninoje Lupovic, Persönlichkeiten von denen bisher keine historischen Daten bestehen.

Im zweiten Abschnitte stellt der Autor Betrachtungen über das gesammelte Material an, vergleicht es mit den übrigen, bisher veröffentlichten oder ihm bekannten, und zieht Rückschlüsse oder erwähnt Annahmen über die Ornamente und Symbole der Grabdenkmäler von Gornje Hrasno, insbesondere jener die einmalig oder charakteristisch sind, und bestimmt zum Schluss ihre Chronologie.

Die Gesamtzahl der Grabdenkmäler — Stecken — in Gornje Hrasno beträgt 237, von denen 71 Platten sind, 137 Kisten, 28 Sarkophage und 1 Kreuz. Sie sind sehr

gut behauen. Die Nekropolen liegen neben Wegen und eine neben einem prähistorischen Tumulus. Sie sind in Richtung West-Ost orientiert. Insgesamt sind 40 Denkmäler, was 21% ausmacht, verziert, was einen relativ hohen Prozentsatz bedeutet. Hier bestehen ungefähr 40 verschiedene Motive, von denen ungefähr 10 besonders originell sind. Arkadenmotive befinden sich hier regelmässig auf Kisten und nicht auf Sarkophagen wie dies in anderen Nekropolen der Fall ist; auf einigen befinden sich Spitzbögen die tordiert sind, wie z. B. der Abbildung 3 und 10 von Toplice. Hier ist ein besonderer Reichtum an Reliefs mit figuralen Darstellungen hervorzuheben, meistens Jagdszenen auf Hirsche und Baren, Motive mit Vögeln, Koloszenen usw. Mit Reliefs wie zum Beispiel: dem Kolo in dem der Anführer auf einem Hirsch reitet, (Toplice) dem Kampf eines Menschen mit einem wütenden Bären (Podgradinje), Darstellungen phantastischer Tiere, stilisierte geflügelte Drachen (Medugorje), der Stilisierung eines Hahnes (Podgradinje), der Darstellung eines Löwen (Podgradinje) sowie Stilisierungen von Kreuzen (Podgradinje) die sehr originell, selten oder sonst sehr bedeutsam sind, befasst sich der Autor besonders eingehend, indem er sie analysiert und erklärt.

Nach Meinung des Autors weisen die Grabdenkmäler — Stecken — von Gornje Hrasno die grösste Ähnlichkeit mit den Stecken aus der Umgebung von Stolac auf, sowie auch mit jenen die sich südlich von Hrasno befinden und bis zu der Küste des adriatischen Meeres reichen. Indem sie der Autor mit diesen vergleicht, gelangt er zur Ansicht dass die Stecken von Gornje Hrasno hauptsächlich aus dem XV. Jahrhundert stammen, jedoch bereits Ende des XIV. Jahrhunderts auftreten und bis zum Beginn des XVI. Jahrhunderts reichen.

TOMBSTONES AT GORNJE HRASNO

In the introduction of the article the author gives some elementary geographical and historical data and a plan of the district Gornje Hrasno. Hrasno is situated about 10 kilometers in the south of Stolac. Vinjine, Elezovic and Glumina are important villages of that district. In their neighbourhood there are some necropolises full of mediaeval tombstones which were investigated by the author in 1958. It is supposed that some tribes of Burmazi, Boljunovici, Vlahovici and Hrabreni had lived there in the Middle Ages.

In the chapter I the main data of shapes, ornaments, symbols and inscriptions of three necropolises at Podgradinje, Toplice and Medugorje, are given. The scheme of tombstones for every necropolis is enclosed here and for those which were most important the author encloses photos of their reliefs and inscriptions. Only the necropolis (as it can be seen) at Podgradinje has four inscriptions concerning Vuk, prince Obrad's son, Radivoje Jadrasic, Ivan Vukicevic and Ninoje Lupovic (there are no historical documents about them).

In the chapter II the author analyses given scientific material comparing it with other which had been published till now. He concludes the chapter II with ornaments and symbols of the most interesting and characteristic tombstones at Gornje Hrasno, then he gives their chronology.

The necropolis at Gornje Hrasno consists of 237

tombstones, 137 chests, 28 ridges, and a cross. They are hewn very well. The necropolises are situated by the village roads and are oriented in the west-east direction. 49 tombstones are decorated and it is a high percentage. There are 40 various motives, 10 of them are quite original. The motive of arcades is regulary on the chests instead on the ridges; some of them end pointedly as in the pictures 3 and 10 at Toplice. Scenes of chasing bears and deers, motives with birds, scenes of a round (a dance) etc. are richly presented on these tombstones. The author is especially interested in these rare motives as: a round (a dance) in which a round — leader rides a deer (Toplica), a struggle of a man with a furious bear (Podgradinje), fantastic beasts — stylized winged dragons (Medu-gornje), a cock (Podgradinje), a lion (Podgradinje), crosses (Podgradinje) etc. The author is interested in them, because they are very original and important. Therefore he investigates, analyses and explains them very carefully.

The tombstones at Gornje Hrasno are connected with those from the neighbourhood of Stolac and with those which are scattered from the south of Hrasno to the beaches of the Adriatic Sea. The author supposes that the tombstones from Gornje Hrasno belong to the end of the XIV-th, XV-th and the beginning of the XVI-th century.